

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Επόπτρια: Κατερίνα Νικολάου

Ακαδημαϊκό έτος: 2018-2019

Θέμα: Οι πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες: μια νέα προσέγγιση των πηγών και αποτίμηση των αποτελεσμάτων.

Φοιτητής: Παναγιώτης-Βασίλειος Κοντογιάννης Α.Μ: 201536

Αθήνα 2018

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	1-2
Εισαγωγή	3-6
Ιστορικό πλαίσιο	7-27
Ηράκλειος (610-641)	9-13
Κώνστας Β΄ (641-668)	14-18
Βυζάντιο και Άραβες προ του 670	19-22
Η περίοδος του χαλίφη Μωαβία (661-680)	23-27
Α΄ πολιορκία Κωνσταντινούπολης (674-678)	28-36
Μια συμβολή στην χρονολόγηση της Α΄ αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης	37-65
Αίτια χρονολόγησης της αραβικής πολιορκίας τη δεκαετία του 670: Μια ανάλυση της Χρονογραφίας του Θεοφάνη	40-44
Πατρίκιος Τραϊανός	44-49
Θεόφιλος Εδέσσης	49-52
Οι μαρτυρίες των αραβικών πηγών	52-55
Η ανάκαμψη του Βυζαντίου	56-57
Αποκλιμάκωση της αραβικής απειλής	57-59
Η εκστρατεία του Yazīd b. Mu‘āwiyah κατά της Κωνσταντινούπολης (667-669)	59-64
Η περίοδος της αναρχίας (685-717)	65-73
Ιουστινιανός Β΄ (685-695)	65-67
Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού Β	68-69
Επάνοδος Ιουστινιανού Β΄ (705-711)	69-71
Η διάδοχη κατάσταση: Οι βασιλείες	

Βαρδάνη-Φιλιππικού, Αναστασίου Β΄ και Τιβέριου Γ΄	71-73
Β΄ πολιορκία Κωνσταντινούπολης (717-718)	74-81
Ο Λέοντας προ της αναρρήσεώς του	75-77
Έναρξη της πολιορκίας	77-81
Αποτελέσματα αραβικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης (667-669, 717-718)	82-85
Συμπεράσματα	86-91
Βιβλιογραφία	92-96

Εισαγωγή

Η περίοδος του 7ου-8ου αιώνα χαρακτηρίστηκε από τη σταδιακή μετεξέλιξη του κράτους. Τότε εντοπίζονται οι απαρχές μιας σειράς μεταρρυθμίσεων των οποίων η υλοποίηση συνέβαλε στη δημιουργία ενός στέρεου κρατικού οικοδομήματος με κέντρο τη μορφή του Βασιλέα Ρωμαίων. Αιτία που επέτεινε την ανάγκη αυτή για μεταρρυθμίσεις ήταν, μεταξύ άλλων, η αδυναμία του βυζαντινού κράτους να αντιμετωπίσει την επέλαση των Αράβων.

Οι Άραβες, έχοντας πετύχει την ενοποίησή τους χάρη στη δράση του προφήτη Μωάμεθ και την εξάπλωση του Ισλάμ, άρχισαν σταδιακά να επεκτείνονται προς τα δυτικά. Περί τα μέσα της δεκαετίας του 630 εμφανίστηκαν στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, καταφέροντας σε σύντομο χρονικό διάστημα να καταλάβουν εκτεταμένα εδάφη. Την εξέλιξη αυτή βοήθησαν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο δυσχεραίνοντας την προσπάθεια του Ηρακλείου να αμυνθεί αποτελεσματικά εναντίον τους.

Ο μακροχρόνιος πόλεμος του αυτοκράτορα κατά των Σασσανιδών είχε απομυζήσει τα δημόσια ταμεία, οι επαρχίες είχαν υποστεί σημαντικές καταστροφές, ενώ αισθητή ήταν η αντιπαλότητα μεταξύ ανατολικών επαρχιών και Κωνσταντινούπολης, λόγω των χριστολογικών ερίδων που είχαν διχάσει το πλήρωμα της Εκκλησίας. Το χάσμα μεταξύ ορθοδόξων και μονοφυσιτών αποτέλεσε ένα σημαντικό πρόβλημα καθώς επιδρούσε αρνητικά στην κοινωνική συνοχή. Ήδη κατά την περίοδο των βυζαντινο-περσικών πολέμων οι εχθροί της αυτοκρατορίας Σασσανίδες επιχείρησαν να εκμεταλλευτούν στην διάσταση μεταξύ κέντρου και ανατολικών επαρχιών με γνώμονα την επικράτησή τους στην περιοχή. Εντούτοις η ετοιμότητα του Ηρακλείου και οι νικηφόρες του εκστρατείες δεν επέτρεψαν την περαιτέρω αποσταθεροποίηση της κατάστασης. Αμέσως μετά την επικράτησή του έναντι των εχθρών της αυτοκρατορίας ο Ηράκλειος εισήγε μια σειρά μέτρων με τα οποία ήλπιζε να συμβιβάσει τις δύο πλευρές. Η παραπάνω πολιτική του ωστόσο επέφερε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα, δημιουργώντας τριγμούς ακόμα και εντός των ορθόδοξων κύκλων.

Η ανάρρηση στον θρόνο του ανήλικου Κώνσταντα Β΄, μετά από ένα βραχύ διάστημα πολιτικής αστάθειας, συνοδεύτηκε από τη συνέχιση των αραβικών κατακτήσεων. Επί των ημερών του, οι Σαρακηνοί υπό την ηγεσία του Μωαβία, διοικητή Συρίας και μετέπειτα ιδρυτή της δυναστείας των Ομεϋαδών, μετέφεραν τις επιχειρήσεις τους και στη θάλασσα. Το 649 υπό την ηγεσία του ο αραβικός στόλος επιτέθηκε κατά της Κύπρου, εγκαινιάζοντας μια περίοδο έντονης δραστηριότητας στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου.

Λαμβάνοντας την πρωτοβουλία των κινήσεων μετά την σημαντική ήττα του βυζαντινού στόλου στην περιοχή του Φοίνικα (655), ξεκίνησαν να σχεδιάζουν μια επίθεση κατά της ίδιας της Κωνσταντινούπολης. Υποκινούμενοι από τις διδαχές του Ισλάμ έστρεψαν το βλέμμα τους στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, η οποία σύντομα αποτέλεσε τον βασικό στόχο του *Jihad* (Ιερός πόλεμος). Η αποτυχία της πρώτης επίθεσης οδήγησε στον σχεδιασμό μιας ακόμα εκστρατείας κατά του κέντρου της αυτοκρατορίας το 717-718, η οποία επίσης απέβη άκαρπη. Έκτοτε η επιθετικότητα των Αράβων άρχισε να φθίνει, ενώ από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα και την άνοδο των Αββασιδών, το χαλιφάτο σταμάτησε να αποτελεί κίνδυνο για το Βυζάντιο.

Στόχος είναι μέσα από την παρούσα μελέτη να ερευνηθούν τα αίτια τα οποία επέτειναν την κρίση του 7ου-8ου αιώνα, με επίκεντρο τις αραβικές επιθέσεις κατά της Βασιλεύουσας πόλης. Το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας θα αφιερωθεί στην μελέτη της πρώτης χρονικά αραβικής πολιορκίας (674-678).

Η χρονολόγηση της παραπάνω εκστρατείας έχει βρεθεί στο επίκεντρο μιας σειράς ιστορικών μελετών. Η εξάρτηση των μελετητών από το κείμενο του Θεοφάνη ως μιας εκ των σημαντικότερων σωζόμενων πηγών για την περίοδο μεταξύ 7ου - 8ου αιώνα δημιουργεί διάφορα ζητήματα. Η προσκόλληση του Θεοφάνη στην καταγραφή των γεγονότων υπό μορφή χρονικού έβλαψε το έργο του. Στην προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα συνεκτικό χρονολογικό σκελετό και εν συνεχεία να προσαρμόσει πάνω του τα εξιστορούμενα γεγονότα, δημιούργησε ένα σύνολο, το οποίο με μια προσεκτικότερη ανάγνωση φανερώνει μια σειρά από ανακρίβειες. Αρκετές εξ αυτών σχετίζονται με την αφήγηση των γεγονότων της πρώτης αραβικής πολιορκίας.

Κατά τα πρώτα στάδια των εχθροπραξιών μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων ο Θεοφάνης αναφέρει πως οι τελευταίοι πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη για ένα

διάστημα επτά ετών. Εντούτοις τόσο η έναρξη, όσο και η λήξη της παραπάνω επίθεσης μνημονεύονται από τον Θεοφάνη κατά τη διάρκεια ενός μόνο έτους.

Το γεγονός αυτό οδήγησε την έρευνα στο να αναζητήσει τα χρονικά όριά της σε άλλα γεγονότα τα οποία προηγούνται της έναρξής της. Ως εκ τούτου μερίδα μελετητών εντόπισε την έναρξη της πολιορκίας σε μια πληροφορία για το έτος 670. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη τότε εμφανίστηκε αραβικός στόλος, υπό την ηγεσία του Φαδαλά, στη περιοχή της Κυζίκου, όπου ελλιμενίστηκε. Αντίστοιχα ως *terminus post quem* τέθηκε το 677 καθώς τότε, σύμφωνα με τη Χρονογραφία, οι Άραβες αναγκάστηκαν να ζητήσουν συνθηκολόγηση. Με την άποψη αυτή συντάσσεται σημαντική μερίδα μελετητών μεταξύ των οποίων, πιο πρόσφατα, και ο Γιαννόπουλος.

Μια δεύτερη ομάδα μελετητών η οποία είναι και η πολυπληθέστερη αγνοεί την αναφορά του Θεοφάνη σχετικά με την χρονική διάρκεια της πολιορκίας την οποία τοποθετεί μεταξύ 674-678. Ως έναρξη της πολιορκίας λογίζεται η πρώτη μάχη μεταξύ των αντίπαλων στόλων μπροστά από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Για το διάστημα 670-674 έχει παρατηρηθεί πως τα γεγονότα που περιγράφονται από τον Θεοφάνη αποτελούν την προπαρασκευή για την εκκίνηση της αραβικής επίθεσης. Η συλλογιστική αυτή οδήγησε μερίδα μελετητών να αναγνωρίσει στα έτη 670-678 δύο διακριτές πολιορκίες ή να απορρίψει πλήρως την ιδέα μιας κλασσικής πολιορκίας προς όφελος ενός πιο χαλαρού ναυτικού αποκλεισμού. Με την άποψη αυτή συντάσσεται ο Στράτος, ο Christides κ.α.

Εντούτοις επίκεντρο της παρούσας μελέτης θα αποτελέσει μια νέα άποψη η οποία μεταθέτει προς τα πίσω την έναρξή της, τοποθετώντας την στα τέλη της δεκαετίας του 660. Ο μελετητής ο οποίος εισήγε αυτή τη νέα πρόταση χρονολόγησης είναι ο Jankowiak. Σε ένα πρόσφατο άρθρο του διατύπωσε την άποψη πως η πρώτη αραβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να αναχθεί στα 667-669, αντί των έως τώρα επικρατέστερων υποθέσεων. Η άποψή του έχει βασιστεί στην ενδελεχή ανάλυση της Χρονογραφίας του Θεοφάνη και στην αντιπαραβολή της με λοιπές πηγές της περιόδου (βυζαντινές, συριακές και αραβικές). Σκοπός είναι μέσα από την παρούσα μελέτη να αναλυθούν τα επιχειρήματα του Jankowiak με σκοπό να εξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με το βάσιμο των προτάσεών του. Πηγή η οποία θα χρησιμοποιηθεί κατά κόρον είναι αυτή του Θεοφάνη, ενώ σε μικρότερο βαθμό θα χρησιμοποιηθεί η Ιστορία Σύντομος του πατριάρχη Νικηφόρου, το έργο του Λέοντα

Γραμματικού καθώς και τα κείμενα των Μιχαήλ Σύρου και al-Tabari. Επίσης θα χρησιμοποιηθούν χωρία από διάφορες πηγές στον βαθμό που εξυπηρετούν τα υπό εξέταση ζητήματα.

Για την βαθύτερη κατανόηση των παραγόντων που επέτρεψαν την ανάληψη των παραπάνω επιχειρήσεων από το χαλιφάτο, χρήσιμη είναι η αναφορά στην εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου από τα πρώτα του στάδια. Ως εκ τούτου οι βασιλείες των αυτοκρατόρων Ηρακλείου και Κωνσταντα Β΄, η περίοδος των οποίων χαρακτηρίστηκε από την εμφάνιση των Αράβων και την επέκτασή τους προς δυσμάς, θα παρατεθούν συνοπτικά. Το ίδιο και για τους διαδόχους του Κωνσταντίνου Δ΄, έως και την ανάρρηση στον θρόνο του Λέοντα Γ΄. Εν συνεχεία, θα αναλυθούν τα βασικότερα στάδια της αραβικής επέκτασης, ως προπομπός των πολιορκιών της πρωτεύουσας του κράτους.

Επόμενο ζήτημα που θα ερευνηθεί είναι αυτό της πρώτης αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης η οποία σύμφωνα με την πλειονότητα των ερευνητών, όπως αναφέρθηκε, τοποθετείται περί το 674-678. Ως εκ τούτου προ της ανάλυσης των θέσεων του Jankowiak θα μνημονευθούν τα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας, όπως αυτά είναι κοινώς αποδεκτά.

Τέλος, μνεία θα γίνει και στη δεύτερη αραβική επίθεση κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας. Εντούτοις η αξιοπιστία των πηγών σε σχέση με τα τεκταινόμενα της εκστρατείας του Μασλαμά, έχουν ως αποτέλεσμα την περιορισμένη ενασχόληση με τα γεγονότα των ετών 717-718.

Ιστορικό πλαίσιο

Ο 7ος αιώνας χαρακτηρίστηκε ως μια περίοδος έντονων αλλαγών για την βυζαντινή αυτοκρατορία. Στην αυγή του αιώνα το Βυζάντιο συνέχιζε να αποτελεί μια συγκροτημένη κρατική οντότητα. Πυρήνας του κράτους ήταν η Μεσόγειος θάλασσα με την πλειονότητα των εδαφών που την πλαισίωναν να αναγνωρίζει τη ρωμαϊκή αρχή, ενώ βασική οικονομική μονάδα του παρέμενε η Πόλη με τα περίχωρά της.

Ήδη κατά τις αρχές του 7ου αιώνα ξεκίνησαν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια αποσταθεροποίησης του κρατικού οικοδομήματος. Στη Δύση η αυτοκρατορία σύντομα απώλεσε εκτεταμένα εδάφη. Το μεγαλύτερο τμήμα της Ιταλικής χερσονήσου είχε βρεθεί υπό την εξουσία των Λομβαρδών, η Γαλατία είχε περάσει στα χέρια των Φράγκων, ενώ οι παράκτιες βυζαντινές κτήσεις στην Ιβηρική χερσόνησο καταλήφθηκαν από τους Βησιγόθους¹. Την αποσταθεροποίηση που επέφερε η απώλεια εδαφών στη Δύση επέτεινε η εδραίωση στην Ανατολή μιας νέας κρατικής οντότητας, αυτής του αραβικού χαλιφάτου². Αμέσως μετά την κατάλυση του περσικού κράτους οι Σαρακηνοί στράφηκαν κατά του Βυζαντίου κατορθώνοντας σε σύντομο χρονικό διάστημα να κατακτήσουν μεγάλο μέρος των ανατολικών επαρχιών του³.

Η απώλεια των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας, οι επιθέσεις των Αράβων στα εναπομείναντα αυτοκρατορικά εδάφη, αλλά και οι επιδρομές σλαβικών και λοιπών φύλων στην περιοχή της Βαλκανικής είχαν ως συνέπεια το σταδιακό μετασχηματισμό του κράτους⁴. Έκφανση αυτού του μετασχηματισμού ήταν και η μετάλλαξη των αστικών κέντρων της ανατολικής Μεσογείου, διαδικασία που είχε ξεκινήσει προ των αραβικών κατακτήσεων⁵. Έως και τα τέλη του 7ου αιώνα τα άλλοτε σημαντικά αστικά κέντρα του Βυζαντίου είχαν εξελιχθεί σε πόλεις κάστρα, τα οποία έχοντας χάσει την κοινωνική και πολιτισμική σημασία τους λειτουργούσαν

¹ A. LOUTH, «Byzantium transforming (600–700)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 221-248, σελ. 221.

² Για τη συγκρότηση του αραβικού χαλιφάτου βλ. R.G. HOYLAND, *The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Οξφόρδη, 2015, σελ. 8-65.

³ HOYLAND, *The Arab Conquests*, σελ. 31-65.

⁴ LOUTH, «Byzantium transforming (600–700)», σελ. 221.

⁵ Ο.π., σελ. 221.

σχεδόν αποκλειστικά ως εμπορικά κέντρα⁶. Μοναδικό αστικό κέντρο που δεν απομακρύνθηκε πολύ από τα πρότυπα των πόλεων της ύστερης αρχαιότητας ήταν η Κωνσταντινούπολη, η οποία διατήρησε την πολιτική σημασία της ως κέντρου της αυτοκρατορικής διοίκησης⁷.

Οι εξελίξεις αυτές δημιούργησαν ένα κλίμα αβεβαιότητας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ενδεικτική αυτής της αβεβαιότητας ήταν και η σκέψη από τους αυτοκράτορες Ηράκλειο (610-641) και Κώνσταντα Β' (641-668) για την μετακίνηση του κέντρου της αυτοκρατορίας στη Δύση⁸. Οι πολιτικές ζυμώσεις που ξεκίνησαν στις αρχές του 7ου αιώνα ολοκληρώθηκαν αρκετά αργότερα (τέλη 8ου - αρχές 9ου αιώνα). Ως προς αυτό σημαντική ήταν και η αισθητή μείωση της αραβικής επιθετικότητας μετά από την μετακίνηση του κέντρου του χαλιφάτου από τη Δαμασκό στην Βαγδάτη το 762. Αποτέλεσμα των παραπάνω ζυμώσεων ήταν η εδραίωση μιας κρατικής ιδεολογίας στον πυρήνα της οποίας βρισκόταν η μορφή του ηγεμόνα και της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας⁹.

Η παρακολούθηση της ιστορίας του βυζαντινού κράτους κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα δεν είναι ωστόσο εύκολη υπόθεση. Η δυσκολία έγκειται στο γεγονός της περιορισμένης συγγραφικής παραγωγής η οποία έχει παρατηρηθεί για τον 7ο αιώνα. Λίγα είναι τα ιστορικά έργα τα οποία με σχετική βεβαιότητα μπορούν να χαρακτηριστούν σύγχρονα.¹⁰ Τέτοια κείμενα αποτελούν η *Ιστορία του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη* και το *Πασχάλιο Χρονικό* τα οποία συντάχθηκαν μετά από την επιτυχή, για την αυτοκρατορία, έκβαση των βυζαντινο-περσικών πολέμων (630) στην αυλή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου. Στην ίδια περίοδο εντάσσεται και το έργο του *Γεώργιου Πισσίδη*, μετά το οποίο παρατηρείται ένα συγγραφικό κενό έως και τα τέλη του 8ου αιώνα¹¹.

⁶ J. F. HALDON, *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture*, 1997, σελ. 92–124, 459–61, βλ. και Marie France AUZEPY, «State of emergency (700-850)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 251-291, 261, 264, βλ. και M. WHITTON, «The middle Byzantine economy (600–1204)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 465-492, 483–5, βλ. και LOUTH, «Byzantium transforming (600–700)», 221-224.

⁷ Για την Κωνσταντινούπολη βλ. C. MANGO, *Le Développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècles)*, Παρίσι 1990.

⁸ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 224.

⁹ *Ο.π.*, σελ. 224.

¹⁰ *Ο.π.*, σελ. 224.

¹¹ Για την παραγωγή ιστορικών κειμένων κατά την διάρκεια των «σκοτεινών» χρόνων βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ.Β', Αθήνα 2002.

Για την πολιτική ιστορία της περιόδου κύρια πηγή πληροφόρησης αποτελούν δύο μεταγενέστερα έργα. Η *Ιστορία Σύντομος* του πατριάρχη Νικηφόρου, έργο που θεωρείτο ως συνέχεια της ιστορίας του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη και η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη. Το πρώτο έργο τοποθετείται στα τέλη του 8ου αιώνα, ενώ το δεύτερο στις αρχές του 9ου¹². Παράλληλα με τα παραπάνω κείμενα η γνώση για τα γεγονότα της περιόδου του 7ου αιώνα συμπληρώνεται από μια σειρά ανατολικών πηγών (συριακών, αρμενικών και αραβικών). Το παραπάνω συγγραφικό κενό, το οποίο είχε άλλοτε οδηγήσει την έρευνα στο να χαρακτηρίσει την περίοδο μεταξύ 7ου και 8ου αιώνα ως σκοτεινή για την βυζαντινή γραμματεία, ήταν απόρροια της κατάρρευσης των μεγάλων αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας και της συνακόλουθης πτώσης του μορφωτικού επιπέδου¹³.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα γίνει λόγος σε κάθε μια από τις βασιλείες των αυτοκρατόρων έως και την περίοδο της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες (674-678). Σκοπός της αναφοράς αυτής είναι η ανάδειξη των παραγόντων οι οποίοι ενίσχυσαν την αραβική προέλαση στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας με τις γνωστές για το Βυζάντιο συνέπειες.

Ηράκλειος (610-641)

Η μορφή του Ηρακλείου συνδέθηκε με μια σειρά σημαντικών εξελίξεων για την αυτοκρατορία. Επί των ημερών του ξεκίνησε η σταδιακή μετάβαση του κράτους από τη ρωμαϊκή ύστερη αρχαιότητα στο βυζαντινό μεσαίωνα. Κατά την περίοδο της βασιλείας του ολοκληρώθηκε ο εξελληνισμός του κρατικού μηχανισμού, μια *διαδικασία* που είχε ενταθεί χάρη και στη νομοθεσία του Ιουστινιανού Α' (527-565) και την έκδοση των Νεαρών του (*Novellae constitutiones*) στην ελληνική γλώσσα. Εντούτοις κατά την περίοδο του Ηρακλείου ανέκυψαν μια σειρά ζητημάτων τα οποία επηρέασαν σημαντικά τις βασιλείες των άμεσων διαδόχων του.

¹² ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σελ. 117-137, βλ. και C. MANGO – R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, Οξφόρδη 1997, σελ. xlii-liv.

¹³ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 225-226.

Σύμφωνα με τον Θεοφάνη, η ανάρρηση του Ηρακλείου στον θρόνο της αυτοκρατορίας (610) συνέβη κατόπιν προτροπής της συγκλήτου η οποία επιθυμούσε την απομάκρυνση του τύραννου Φωκά (602-610)¹⁴. Η βίαιη απομάκρυνση του Μαυρικίου (582-602) προς όφελος του Φωκά έδωσε την δυνατότητα στον Πέρση ηγεμόνα να εισβάλλει στη Συρία¹⁵. Ως αποτέλεσμα ξέσπασε πόλεμος μεταξύ των δύο κρατών ο οποίος διήρκησε ως το 626-627¹⁶.

Πέρα από την περσική απειλή στα ανατολικά εξίσου δύσκολη για τον αυτοκράτορα εξελισσόταν και η κατάσταση στη Βαλκανική Χερσόνησο, καθώς σλαβικά φύλα τα οποία έως τότε παρέμεναν στις περιοχές βόρεια του Δούναβη άρχισαν να εισρέουν στα βυζαντινά εδάφη. Κατά τον Haldon, η εμφύλια διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ του Ηρακλείου και των οπαδών του Φωκά είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση μεγάλου τμήματος στρατού από την ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής, εξέλιξη η οποία διευκόλυνε την κάθοδο των σλαβικών φύλων νότια του Δούναβη¹⁷. Μάλιστα, η κατάσταση έγινε ακόμη χειρότερη για το Βυζάντιο μετά το 613, οπότε ο πόλεμος με τους Πέρσες στην Ανατολή άρχισε να παίρνει αρνητική για την αυτοκρατορία τροπή¹⁸.

Εξίσου σημαντική για το κράτος ήταν και η δράση των Αβάρων, οι οποίοι, μετά από συνεννοήσεις με τους Πέρσες, κινήθηκαν κατά της Κωνσταντινούπολης (615)¹⁹. Μονάχα το 619, όταν πλέον ο Ηράκλειος είχε κατορθώσει να υπογράψει εκκεχειρία με τους Αβάρους, μπόρεσε να στραφεί επιτυχώς κατά των Περσών. Με μια σειρά επιχειρήσεων οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 622-628, ο αυτοκράτορας κατάφερε να απωθήσει τους Σασσανίδες και να μεταφέρει τον πόλεμο στα περσικά εδάφη²⁰. Η εξέλιξη του πολέμου παράλληλα με την αποτυχημένη απόπειρα κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Αβάρους το 626, είχε ως συνέπεια την

¹⁴ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de BOOR, *Theophanes Chronographia*, 2 τ., Hildesheim 1963, σελ. 297, στιχ. 5-7, 'Ηράκλειος δέ, ὁ στρατηγὸς Ἀφρικῆς, ἐνοχλούμενος ὑπὸ τῆς συγκλήτου ἐξώπλισε τὸν υἱὸν αὐτοῦ 'Ηράκλειον τοῦ ἀπολῦσαι κατὰ Φωκᾶ τοῦ τυράννου.

¹⁵ A. LOUTH, «Justinian and his legacy (500–600)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 127-128, βλ. και Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, «Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων “σκοτεινών αιώνων”», *Σύμμεικτα* 6, 1985, σελ. 139-222.

¹⁶ Για τον Βυζαντινο-περσικό πόλεμο βλ. HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 42-43.

¹⁷ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 43-44.

¹⁸ *Ο.π.*, σελ. 43-44.

¹⁹ *Ο.π.*, σελ. 45-46.

²⁰ *Ο.π.*, σελ. 46.

υπογραφή ειρήνης μεταξύ των δύο κρατών και την επιστροφή στο Βυζάντιο όλων των περιοχών που είχαν καταληφθεί από τους Σασσανίδες²¹.

Η θετική για τον αυτοκράτορα έκβαση του πολέμου δεν έφερε την επιθυμητή ηρεμία στο εσωτερικό του Βυζαντίου. Η οικονομική απομύζηση του κράτους, τα χρέη προς την Εκκλησία, η ανάγκη για ανοικοδόμηση πόλεων και φρουρίων αλλά και η μειωμένη φοροδοτική ικανότητα των υπηκόων ήταν μερικά από τα προβλήματα που σύντομα κλήθηκε να αντιμετωπίσει ο Ηράκλειος²². Σημαντικότερο όλων, ωστόσο, ήταν το ζήτημα της συμφιλίωσης ορθοδόξων και μονοφυσιτών, καθώς η συνέχιση των διενέξεων μεταξύ των δύο χριστιανικών κοινοτήτων υπέσκαπτε την κοινωνική συνοχή του κράτους²³.

Η γέννηση της αντιπαράθεσης αυτής είχε ως αφετηρία της την Δ΄ Οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας (451). Η παγίωση ως ορθόδοξης της διδασκαλίας περί των δύο φύσεων του Χριστού και ο ταυτόχρονος αναθεματισμός του μονοφυσιτισμού συνέβαλλε στο να δημιουργηθεί χάσμα μεταξύ των υποστηρικτών των δύο δογμάτων. Μετά το 542 η διαμάχη αυτή οξύνθηκε ακόμα περισσότερο, όταν η μονοφυσιτική εκκλησία αποσχίστηκε διοικητικά δημιουργώντας ανεξάρτητες επισκοπές²⁴. Υποστηρικτές του δόγματος του μονοφυσιτισμού ήταν κατά βάση οι κάτοικοι των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας, ειδικότερα της Συρίας και της Αιγύπτου, ενώ σημαντική μερίδα των χριστιανών της Αρμενίας επίσης δεν αναγνώριζε τις αποφάσεις της Συνόδου της Χαλκηδόνας²⁵. Μια πρώτη ένδειξη του κινδύνου που εγκυμονούσε για το Βυζάντιο η συνέχιση της αντιπαλότητας μεταξύ των δύο παρατάξεων διαφάνηκε κατά την διάρκεια των περσικών πολέμων. Μετά την κατάληψη των ανατολικών επαρχιών από τους Σασσανίδες ο ηγεμόνας των Περσών Χοσρόης Β΄ (590-628) προσπάθησε να προσεταιριστεί τους μονοφυσίτες ώστε να εδραιώσει την εξουσία του στις νεοαποκτηθείσες περιοχές. Σε συνάντηση που είχε μαζί τους στην πρωτεύουσα του κράτους του Κτησιφών, συμφωνήθηκε πως η μονοφυσιτική μερίδα σε Αρμενία, Συρία και Αίγυπτο θα ενισχυόταν έναντι των

²¹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 42-43.

²¹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 45-46 και LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 227-228.

²² HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 43-44, 48.

²³ *Ο.π.*, σελ. 48-49.

²⁴ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 228.

²⁵ T. W. GREENWOOD, «Armenian neighbours (600-1045)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 333-364, σελ. 335.

Χαλκηδονίων, εξέλιξη που επιδοκιμάστηκε από τον μονοφυσίτη πατριάρχη Αντιοχείας Αθανάσιο²⁶.

Ως αποτέλεσμα η ενότητα των χριστιανών εντός των συνόρων του κράτους αντιμετωπίστηκε από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο ως ένα ζήτημα υψίστης σημασίας. Για να εδραιώσει την αρχή του επί των ανακτημένων εδαφών στην Ανατολή ο βασιλέας όφειλε να λάβει μέτρα προς την άρση του σχίσματος μεταξύ ορθοδόξων και μονοφυσιτών²⁷. Με την καθοδήγηση του πατριάρχη Σεργίου, ο οποίος λόγω της καταγωγής του από την Συρία ίσως είχε μια ροπή προς τον μονοφυσιτισμό, ο Ηράκλειος υιοθέτησε μια θρησκευτική πολιτική βασικός άξονας της οποίας ήταν η μια θέληση/ενέργεια του Χριστού. Εντούτοις, η προσπάθεια για συμβιβασμό μεταξύ των αντιμαχόμενων παρατάξεων δεν είχε την επιτυχία την οποία περίμεναν πατριάρχης και αυτοκράτορας. Το νέο αυτό δόγμα σημείωσε κάποια επιτυχία στην Αρμενία, σε αντίθεση με την Συρία όπου οι εκεί μονοφυσίτες συνέχισαν να απαιτούν την άρση των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου. Ουσιαστική επιτυχία σημειώθηκε μονάχα στην Αίγυπτο, χάρη και στις ενέργειες του αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας Κύρου²⁸.

Το νέο αυτό δόγμα το οποίο υιοθετήθηκε από το κράτος ως επίσημο το 638²⁹ δημιούργησε τριγμούς και εντός των ορθοδόξων καθώς οι θέσεις που πρέσβευε θεωρήθηκαν από μερίδα του κλήρου αιρετικές. Σημαντικότερος πολέμιος της διδασκαλίας περί της μιας θέλησης του Χριστού αναδείχθηκε ο πατριάρχης Ιερουσαλήμ Σωφρόνιος (634). Η διαμάχη για το παραπάνω ζήτημα συνεχίστηκε παρά τις προσπάθειες του αυτοκράτορα, ενώ το πρόβλημα οξύνθηκε ακόμα περισσότερο όταν κατά του μονοθελητισμού τάχθηκε και ο διάδοχος του πάπα Ονώριου Σεβερίνος³⁰. Κατά τον Haldon οι εξελίξεις αυτές δυσχέραναν ακόμα περισσότερο τη θέση του Ηρακλείου, ενώ είχαν σημαντικές συνέπειες για την αυτοκρατορική ιδεολογία³¹.

²⁶ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 228.

²⁷ Ο.π., σελ. 228-229.

²⁸ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 228, βλ. και HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 48-49.

²⁹ Το 638 ο αυτοκράτορας Ηράκλειος εξέδωσε την «Εκθesis» βάσει της οποίας ο μονοθελητισμός παγιώθηκε ως το ορθόδοξο δόγμα.

³⁰ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 229, βλ. και HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 49.

³¹ Haldon, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 49.

Σύντομα οι θρησκευτικές διενέξεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας επισκιάστηκαν από την εμφάνιση μιας νέας απειλής στην Ανατολή. Η επικράτηση του Ηρακλείου έναντι των Σασσανιδών και η ανακατάληψη των ανατολικών επαρχιών αποδείχθηκε εφήμερη καθώς λίγα χρόνια αργότερα το Βυζάντιο απώλεσε εκ νέου τα παραπάνω εδάφη και αυτή τη φορά οριστικά. Η απειλή αυτή προερχόταν από τους Άραβες οι οποίοι υποκινούμενοι από το νεοφανές Ισλάμ και τις διδαχές του άρχισαν τις επιδρομές στα αυτοκρατορικά εδάφη. Η αραβική επιθετικότητα, πρώτη ένδειξη της οποίας ήταν η κατάληψη των οχυρών της Γάζας (633), θα οδηγούσε λίγες δεκαετίες αργότερα στην κατάλυση του αποδυναμωμένου κράτους των Σασσανιδών και στην κατάληψη εκτεταμένων εδαφών στην ανατολική Μεσόγειο³².

Ο Ηράκλειος στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει την αραβική προώθηση στα αυτοκρατορικά εδάφη συγκέντρωσε στράτευμα και κινήθηκε εναντίον τους. Στην μάχη που συνήψε στο ποταμό Yarmuk (Ιερομούακα) το 636 ηττήθηκε κατά κράτος από τα αραβικά στρατεύματα³³. Συνέπεια της ήττας αυτής ήταν η ταχεία πτώση των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας.

Αυτή ήταν η κατάσταση την οποία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι διάδοχοι του Ηρακλείου, καθώς μέχρι τον θάνατό του το 641, δεν κατέστη δυνατή η επίλυση κανενός εκ των παραπάνω ανοικτών μετώπων. Οι Άραβες συνέχισαν να κατακτούν εδάφη στην ανατολική Μεσόγειο, η αρχή του Βυζαντίου στα Βαλκάνια είχε αποδυναμωθεί αισθητά, ενώ η έριδα σχετικά με τις φύσεις του Χριστού μαινόταν ακόμη. Εντούτοις, η αποτυχία του Ηρακλείου να αντιμετωπίσει τον αραβικό κίνδυνο και να συμφιλιώσει τους χριστιανούς εντός της αυτοκρατορίας, δεν μπορεί να επισκιάσει την σημαντική επιτυχία που σημείωσε στους πολέμους του με τους Πέρσες.

³² LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 229-230, βλ. και HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 49-50.

³³ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 229-30, βλ. και HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 50.

Ο πρόωρος θάνατος του Κωνσταντίνου γιού και διαδόχου του Ηρακλείου περιέπλεξε τα πράγματα, καθώς η Μαρτίνα, σύζυγος του τελευταίου, επεδίωξε μέσω του γιού της Ηρακλωνα να καταλάβει την εξουσία. Η αποτυχία του παραπάνω εγχειρήματος έφερε στο προσκήνιο τον εγγονό του Ηρακλείου Κώνσταντα, ο οποίος χρίστηκε το 641 αυτοκράτορας³⁴. Η περίοδος αμέσως μετά την άνοδό του τελευταίου στον θρόνο χαρακτηρίστηκε από την αισθητή ενίσχυση του ρόλου της συγκλήτου στα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας³⁵. Ο Κώνστας, παρόλη την ανηλικότητά του, κλήθηκε να ηγηθεί της αυτοκρατορίας σε μια εξαιρετικά κρίσιμη καμπή της ιστορίας της. Η αδυναμία του προκατόχου του να εμποδίσει την πορεία των Αράβων είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση των ανατολικών επαρχιών. Η εξέλιξη αυτή συνέβαλε στην αύξηση της αραβικής επιθετικότητας. Το 647, υπό την ηγεσία του μετέπειτα χαλίφη Μωαβία, αραβικό εκστρατευτικό σώμα επιτέθηκε κατά των βυζαντινών κτήσεων στην Μ. Ασία, πολιορκήσε την πόλη της Καισάρειας για να προωθηθεί εν συνεχεία βαθύτερα στα αυτοκρατορικά εδάφη³⁶. Οι επιθέσεις των Σαρακηνών στην περιοχή ωστόσο δεν είχαν ως στόχο την μόνιμη κατάληψη εδαφών, αλλά την λαφυραγώγηση³⁷.

Η επιδείνωση της κατάστασης στην Ανατολή συνοδεύτηκε από την σταδιακή απώλεια της κυριαρχίας των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο. Οι Άραβες έχοντας καταλάβει την επαρχία της Αιγύπτου ήδη από το 642 απέκτησαν σταδιακά την απαιτούμενη τεχνογνωσία για την ναυπήγηση στόλου. Η ανάγκη δημιουργίας στόλου ήταν για τους Σαρακηνούς επιτακτική, καθώς έτσι θα

³⁴ Θεοφάνης, σελ. 341, στιχ. 24-27, Τούτω τῷ ἔτει ἀπώσατο ἡ σύγκλητος Ἡρακλωνᾶν ἅμα Μαρτίνῃ τῇ μητρὶ αὐτοῦ καὶ Βαλεντίνῳ· καὶ ἐγλωσσοκόπησαν Μαρτῖναν, καὶ ἐρρινοκόπησαν Ἡρακλωνᾶν, καὶ ἐξορίσαντες αὐτοὺς ἀνεβίβασαν Κώνσταν, υἱὸν Κωνσταντίνου, ἔγγονα Ἡρακλείου, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς·

³⁵ Μετά το θάνατο του διαδόχου Κωνσταντίνου και την απομάκρυνση του Ηρακλωνα και της μητέρας του Μαρτίνας την εξουσία κατέλαβε ο Κώνστας εγγονός του αυτοκράτορα ο οποίος κατά την ανάρρησή του ήταν μόλις 11 ετών. Βλ. και LOUTH, HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 53.

³⁶ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 230, βλ. και HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 54-55.

³⁷ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 55.

μπορούσαν αφενός να αντιμετωπίσουν τις επιθέσεις των Βυζαντινών από θαλάσσης, αφετέρου να επεκτείνουν τη δράση τους στα βυζαντινά παράλια³⁸.

Πρώτος άραβας αξιωματούχος ο οποίος αντιλήφθηκε την ανάγκη εδραίωσης στόλου ήταν ο Μωαβίας. Μάλιστα υπό την αρχηγία του το 649 αραβικός στόλος κατέπλευσε εναντίον της Κύπρου. Η επιτυχής έκβαση της παραπάνω επιχείρησης η οποία τερματίστηκε με την κατάληψη της πρωτεύουσας του νησιού Κωνσταντίας, ανάγκασε τους Βυζαντινούς να ζητήσουν εκεχειρία³⁹. Η ισορροπία δυνάμεων στην Μεσόγειο ανατράπηκε σταδιακά προς όφελος των Σαρακηνών, πραγματικότητα που ενισχύθηκε μετά από την σημαντική ήττα του αυτοκρατορικού στόλου το 655 στον Φοίνικα από τον αντίστοιχο του Μωαβία. Μάλιστα, τέτοια ήταν η έκταση της ήττας των Βυζαντινών, ώστε ο Κωνστας Β΄, ο οποίος είχε προσωπικά ηγηθεί των αυτοκρατορικών δυνάμεων, μόλις και μετά βίας κατόρθωσε να σωθεί⁴⁰.

Η αραβική επεκτατικότητα ανακόπηκε από την διαμάχη που ξέσπασε στο εσωτερικό του χαλιφάτου, δίνοντας την ευκαιρία στο Βυζάντιο να ανασυγκροτηθεί. Η *fitna* (εμφύλια διαμάχη) μεταξύ των Σαρακηνών ξέσπασε μετά τον θάνατο του χαλίφη Ουθμάν (656), καθώς ο Μωαβίας και ο Αλή (γαμβρός του προφήτη Μωάμεθ) μάχονταν για την κατάληψη της εξουσίας⁴¹. Ο Μωαβίας για να μπορέσει να αντιμετωπίσει απρόσκοπτα την προσκείμενη στον Αλή παράταξη, ήρθε σε συνεννοήσεις με τους Βυζαντινούς. Αποτέλεσμα των διαβουλεύσεων ήταν η συμφωνία εκεχειρίας μεταξύ Μωαβία και Κώνσταντα Β΄ η οποία διήρκεσε για τρία περίπου χρόνια (659- 661/2)⁴².

Παρά το γεγονός πως η βραχύβια εκεχειρία με τους Άραβες δεν επέφερε κάποια ουσιαστική αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών, έδωσε την δυνατότητα στον Κώνσταντα να στραφεί σε άλλα μέτωπα. Η μείωση του κινδύνου στην Ανατολή, ως συνέπεια των διενέξεων στο εσωτερικό του χαλιφάτου, έδωσε

³⁸ H. KENNEDY, *The great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live in*, Βοστώνη 2007, σελ. 325.

³⁹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 55, βλ. και KENNEDY, *The great Arab Conquests*, σελ. 325-326.

⁴⁰ Θεοφάνης, σελ. 346, στιχ. 6-18, τοῦ δὲ βασιλέως μηδὲν ποιησαμένου πρὸς παράταξιν ναυμαχίας, τὸν Ῥωμαϊκὸν στόλον προσητήσατο εἰς πόλεμον. καὶ συμβαλόντες ἀλλήλοις ἡττώνται Ῥωμαῖοι, καὶ συγκιρνᾶται ἡ θάλασσα τῷ αἵματι τῶν Ῥωμαίων... ὁ δὲ βασιλεὺς οὕτω τροπωσάμενος σώζεται καὶ καταλιπὼν πάντας ἀπέπλευσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει.

⁴¹ H. KENNEDY, «Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from Islamic conquests to the mid eleventh century», στο J. SHEPARD – S. FRANKLIN, (επ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth spring symposium of Byzantine studie*, 1992, σελ. 135-136.

⁴² HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 55.

στον αυτοκράτορα τη δυνατότητα να στραφεί προς τα δυτικά και πιο συγκεκριμένα στα Βαλκάνια. Το 658 ξεκίνησε εκτεταμένες επιχειρήσεις κατά των Σλάβων της Βαλκανικής Χερσονήσου. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη, οι εκστρατείες του αυτοκράτορα κατά των Σκλαβηνίων στέφθηκαν από επιτυχία⁴³. Αποτέλεσμα της δράσης του Κώνσταντα ήταν η μεταφορά μεγάλου αριθμού αιχμαλώτων με τις οικογένειές τους στην Μ. Ασία, οι οποίοι εν συνεχεία εγκαταστάθηκαν σε περιοχές κατεστραμμένες από τις συνεχείς αραβικές επιδρομές. Αντίστοιχα, οι νέοι αυτοί έποικοι κλήθηκαν να επανδρώσουν τα στρατιωτικά σώματα των επαρχιών εγκατάστασής τους⁴⁴. Η παραπάνω τακτική του Κώνσταντα επεκτάθηκε από τους διαδόχους του Κωνσταντίνο Δ' (668-685) και Ιουστινιανό Β (685-695/705-711). Κατά τον Haldon, η παραπάνω πολιτική, πέρα από την αλλαγή στην εθνοτική σύνθεση του πληθυσμού της Μ. Ασίας, μαρτυρεί μια νέα προσέγγιση στη μέθοδο στρατολόγησης και διατήρησης των επαρχιακών στρατευμάτων⁴⁵.

Πέρα από την απειλή των αραβικών επιδρομών στην Ανατολή, ο Κώνστας είχε να διαχειριστεί και το ζήτημα της διαμάχης μεταξύ ορθόδοξων και μονοφυσιτών. Η θρησκευτική πολιτική που εγκαινίασε ο προκάτοχός του, Ηράκλειος, δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αντί να επέλθει η πολυπόθητη συμφιλίωση μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών, η νέα αυτή δογματική δημιουργήσε τριγμούς στον ορθόδοξο κλήρο. Μια ομάδα υπό τον πατριάρχη Ιερουσαλήμ Σωφρόνιο (634) θεωρούσε πως οι καινοτομίες που εισήγε ο αυτοκράτορας αναφορικά με τη φύση του Χριστού συνέκλιναν προς τις απόψεις της μονοφυσιτικής μερίδας, γεγονός που τις καθιστούσε αιρετικές⁴⁶. Την ίδια γραμμή κατά του μονοθελητισμού είχε υιοθετήσει η παπική εκκλησία, καθώς και ο ορθόδοξος κλήρος στην Αφρική. Ως εκ τούτου η απόφαση του Κώνσταντα να επεκτείνει τη θρησκευτική πολιτική του προκατόχου του, επιδείνωσε την κατάσταση. Ο λόγος που οδήγησε τον αυτοκράτορα στο να επιδιώξει τη συνέχιση της παραπάνω πολιτικής ήταν η σχετική επιτυχία που είχε σημειώσει στις περιοχές της Συρίας και Παλαιστίνης⁴⁷. Η γεφύρωση του χάσματος μεταξύ ορθόδοξων και μονοφυσιτών ήταν υψίστης σημασίας ζήτημα για την

⁴³ Θεοφάνης, σελ. 347, στιχ. 6-7, Τούτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαυνίας καὶ ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν.

⁴⁴ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 230-233, βλ. και HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 55-56.

⁴⁵ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 56.

⁴⁶ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 229.

⁴⁷ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 56, βλ. και F. WINKELMANN, «Die Quellen zur Erforschung des monenergetisch-monotheletischen Streites», *Klio* 69, 1987, σελ. 515-59, 555-6.

αυτοκρατορία, καθώς μόνο έτσι πιστευόταν πως θα μπορούσε να επιτευχθεί η ανακατάληψη των χαμένων κτήσεων στην Ανατολή.

Την πολιτική του Κώνσταντα υπέσκαπτε η δράση του Μάξιμου Ομολογητή στην Αφρική, ενός εκ των επιφανέστερων θεολόγων της εποχής του και σφοδρού πολέμιου του μονοθελητισμού⁴⁸. Με μια σειρά τοπικών συνόδων οι οποίες έλαβαν χώρα εντός του εξαρχάτου της Καρχηδόνας επήλθε η καταδίκη του δόγματος του μονοθελητισμού (αρχές 646). Μάλιστα, τέτοια ήταν η εναντίωση της τοπικής κοινωνίας προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα, ώστε λίγο αργότερα εκδηλώθηκε ανεπιτυχής στάση κατά του Κώνσταντα από τον έξαρχο Γρηγόριο (646/7)⁴⁹. Η έκδοση του *Τύπου* από τον πατριάρχη Παύλο το 648, δεν κατάφερε να αναστρέψει το κλίμα⁵⁰. Η κατάσταση έγινε ακόμα χειρότερη για τη βυζαντινή κυβέρνηση όταν, μετά από πιέσεις μοναχών οι οποίοι είχαν καταφύγει στη δύση, συγκλήθηκε από τον πάπα Μαρτίνο σύνοδος στο Λατερανό (649) μέσω της οποίας καταδικάστηκε η έκδοση του *Τύπου* με τον ταυτόχρονο αφορισμό των πατριαρχών Σέργιου, Πύρρου και Παύλου⁵¹.

Μην έχοντας την δυνατότητα να αντιστρέψει το εις βάρος του κλίμα, ο Κώνστας διέταξε την σύλληψη του πάπα Μαρτίνου, ο οποίος μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη (Δεκέμβριος 653) και καταδικάστηκε ως υποκινητής συνωμοσίας κατά του αυτοκράτορα. Λίγο αργότερα, εξορίστηκε στην Χερσώνα, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 656⁵². Ανάλογη ήταν και η μοίρα του Μάξιμου, ο οποίος αφού αρνήθηκε να προσυπογράψει τον *Τύπο*, ακρωτηριάστηκε και στη συνέχεια απομακρύνθηκε στην περιοχή του Καυκάσου όπου και πέθανε (13 Αυγούστου 652)⁵³.

⁴⁸ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 56-57.

⁴⁹ Θεοφάνης, σελ. 343, 15-16, Τούτῳ τῷ ἔτει ἐστασίασε Γρηγόριος ὁ πατρίκιος Ἀφρικῆς σὺν τοῖς Ἄφροις.

Βλ. HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 56-57.

⁵⁰ Η έκδοση του *Τύπου*, εμπνευστής του οποίου ήταν ο πατριάρχης Παύλος, έγινε στο όνομα του αυτοκράτορα Κώνσταντα Β΄ το 648. Βάση του παραπάνω κειμένου η *Ἐκθεσις* του Ηρακλείου έπρεπε να απομακρυνθεί από τον νάρθηκα της Αγ. Σοφίας, ενώ στο εξής οποιαδήποτε αναφορά στα ζητήματα γύρω από την φύση του Χριστού απαγορευόταν. Βλ. HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 57.

⁵¹ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 231-2.

⁵² Θεοφάνης, σελ. 347, στιχ. 21-23, Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει ἐξωρίσθη Μαρτῖνος, ὁ ἀγιώτατος πάπας Ῥώμης, ὑπὲρ τῆς ἀληθείας γενναίως ἀγωνισάμενος καὶ ὁμολογητὴς γενόμενος, ἐν τοῖς κλίμασι τῆς ἀνατολῆς τελευτήσας.

⁵³ Θεοφάνης, σελ. 347, στιχ. 9-12, οὗς Κώνστας εἰς τὴν ἑαυτοῦ κακοδοξίαν μὴ ἰσχύσας μετενέγκαι, τὴν θεόσοφον καὶ πολυμαθεστάτην γλῶσσαν τοῦ ἀγίου ἀπέτεμε μετὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ.

Αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών ήταν η κατακόρυφη πτώση της δημοτικότητας του αυτοκράτορα⁵⁴.

Σημείο σταθμός στη βασιλεία του Κώνσταντα ήταν η προσπάθειά του να μεταφέρει την πρωτεύουσα του κράτους στη δύση. Η αντιπάθεια που είχε αναπτυχθεί στο πρόσωπό του από τους πολέμιους του μονοθελητισμού, αλλά και η συνεχής αραβική απειλή στην Ανατολή συνέβαλλαν στο να λάβει αυτή την απόφαση⁵⁵. Αφού εξασφάλισε την διαδοχή του με την στέψη των γιών του και την ταυτόχρονη απομάκρυνση του αδερφού του Θεοδόσιου (660), έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιό του⁵⁶. Μεταξύ 661/2 ξεκίνησε ως επικεφαλής εκστρατευτικού σώματος με τελικό προορισμό την Ιταλία. Σκοπός του ήταν, καθώς φαίνεται, να καταπολεμήσει την λομβαρδική απειλή στην Ιταλική χερσόνησο και να προβεί στην οργάνωση της άμυνας των βυζαντινών κτήσεων στην Αφρική⁵⁷. Οι βλέψεις του Κώνσταντα για οριστική μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους στη δύση δεν ευοδώθηκαν. Τον Σεπτέμβριο του 668 ο βασιλέας έπεσε θύμα συνωμοσίας, η οποία είχε εξυφανθεί από μερίδα συγκλητικών που διαφωνούσαν με την πολιτική του⁵⁸.

Η βασιλεία του Κώνσταντα Β΄ υπήρξε καθοριστική για την πορεία του Βυζαντινού κράτους. Επί των ημερών του παγιώθηκαν τα σύνορα μεταξύ αυτοκρατορίας και χαλιφάτου στη Μ. Ασία. Το ίδιο μπορεί, με επιφύλαξη, να λεχθεί και για την οργάνωση του θεματικού συστήματος. Ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που αντιλήφθηκε τα οφέλη που ενείχε για το κράτος η μεταφορά σλαβικών πληθυσμών στις πληγείσες από τις αραβικές επιδρομές περιοχές της Μ. Ασίας. Τέλος, η εποχή του χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια ενδυνάμωσης της αυτοκρατορικής αρχής, γεγονός που μαρτυρεί η θρησκευτική του πολιτική και η βίαιη καταστολή των αντιπάλων του⁵⁹.

⁵⁴ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 58.

⁵⁵ *Ο.π.*, σελ. 59.

⁵⁶ Θεοφάνης, σελ. 352, στιχ. 4-9, ἀκούσας δὲ Κωνσταντῖνος τὴν τοῦ πατρὸς ἀποβίωσιν... καὶ καταστήσας τὰ ἐσπέρια ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὥρμησεν, καὶ βασιλεῦει τῶν Ῥωμαίων μετὰ Τιβερίου καὶ Ἡρακλείου, τῶν ἰδίων ἀδελφῶν.

⁵⁷ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 60.

⁵⁸ Θεοφάνης, σελ. 351-352.

⁵⁹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 63.

Βυζάντιο και Άραβες προ του 670

Τα οφέλη που αποκόμισε το Βυζάντιο μετά την λήξη των περσικών πολέμων ήταν βραχύβια. Παρά την ουσιαστική επιτυχία των επιχειρήσεων του Ηρακλείου και την ανακατάληψη του συνόλου των αυτοκρατορικών κτήσεων, τα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ο ηγεμόνας ήταν ποικίλα. Εκτεταμένες καταστροφές σε πόλεις και υποδομές, σημαντική απώλεια ανθρωπίνου δυναμικού, οικονομική εξαθλίωση του πληθυσμού και άδεια δημόσια ταμεία ήταν μερικά μόνο από τα προβλήματα που ακολούθησαν την ανάκτηση των ανατολικών επαρχιών. Η συγκυρία ήταν, κατά συνέπεια, άκρως ευνοϊκή για τους Άραβες όταν στα μέσα της δεκαετίας του 630 ξεκίνησαν να επιτίθενται κατά των Βυζαντινών κτήσεων στην Ανατολή.

Η αποτυχημένη προσπάθεια του Ηρακλείου να ανακόψει την πορεία των Σαρακηνών στη μάχη του Ιερομούακα (636), είχε ως αποτέλεσμα την ταχεία κατάρρευση των ανατολικών επαρχιών. Η κατάσταση για το Βυζάντιο επιδεινώθηκε αισθητά κατά την περίοδο της πολιτικής αστάθειας που ακολούθησε τον θάνατο του Ηρακλείου (641), καθώς και κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του διαδόχου του Κώνσταντα Β⁶⁰.

Μετά την απομάκρυνση των βυζαντινών στρατευμάτων από την Συρία και την Μεσοποταμία, και την εγκατάστασή τους στην Μ. Ασία η άμυνα της επαρχίας ενισχύθηκε αισθητά (τέλη δεκαετίας 630/αρχές 640). Παρά το γεγονός πως τα σύνορα στην Μ. Ασία παρέμεναν ρευστά και οι αραβικές επιδρομές συνεχίζονταν, δεν σημειώθηκε περαιτέρω απώλεια εδαφών για το Βυζάντιο. Αντίθετα οι Σαρακηνοί επιδίωξαν την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Αιγύπτου, αλλά και την πλήρη ενσωμάτωση στο χαλιφάτο των ήδη κατακτημένων περιοχών στη Συρία και τη Μεσοποταμία, απομακρύνοντας έτσι τον κίνδυνο από την ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας⁶¹.

Με την ανάδειξη του Μωαβία σε χαλίφη ο αραβο-βυζαντινός πόλεμος πέρασε σε νέα φάση. Η πολιτική του Κώνσταντα Β', ο οποίος είχε έως τότε αποκτήσει την απαιτούμενη διοικητική και στρατιωτική εμπειρία, οδήγησε στην ανασυγκρότηση της

⁶⁰ W. E. KAEGI, «Confronting Islam: emperors versus caliphs (641-c.850)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη, 2008, σελ. 365-394, σελ. 365.

⁶¹ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 367.

αυτοκρατορίας. Η νέα αυτή πραγματικότητα διέψευσε τις βλέψεις των Αράβων για την ολοκληρωτική κατάλυση του Βυζαντίου. Η κατάληψη εδαφών στην περιοχή της Μ. Ασίας αποδείχθηκε δύσκολο εγχείρημα, καθώς τα αραβικά εκστρατευτικά σώματα πέρα από τη σθεναρή αντίσταση των Βυζαντινών αντιμετώπισαν και μια σειρά ζητημάτων, όπως το δύσβατο της περιοχής και τη δυσκολία ανεφοδιασμού από τις βάσεις της Συρίας⁶². Σύμφωνα με τον Kaegi, ο συνδυασμός πολεμικών επιχειρήσεων και διπλωματίας, πρακτική που αποδείχθηκε αποτελεσματική στην πρώτη φάση της αραβικής επέκτασης, σταμάτησε να αποδίδει όταν η διένεξη μεταξύ αυτοκρατορίας – χαλιφάτου μεταφέρθηκε στα εδάφη βόρεια της οροσειράς του Ταύρου και του Αντίταυρου⁶³.

Η τακτική η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους Σαρακηνούς στον πόλεμό με το Βυζάντιο δεν είναι εύκολο να καθοριστεί. Επηρεασμένοι από τις διδαχές του Ισλάμ επιδόθηκαν στο βίαιο προσηλυτισμό ως μέσο αφομοίωσης του πληθυσμού. Πέρα από την διεξαγωγή μαχών, προσπάθησαν να έρθουν σε επαφή με ντόπιους αξιωματούχους στην προσπάθειά τους να αποφύγουν, όπου ήταν δυνατό, τις άσκοπες διενέξεις⁶⁴. Παράλληλα, φρόντιζαν να εκμεταλλευτούν τις αδυναμίες του αντιπάλου τους, προξενώντας προβλήματα στην ανάπτυξη των εχθρικών στρατευμάτων.

Όσον αφορά την στρατιωτική τους οργάνωση, φαίνεται πως οι στρατιωτικοί διοικητές βρίσκονταν σε στενή επαφή με τα ανώτερα πολιτικά/στρατιωτικά κλιμάκια. Προσπαθούσαν να αποφεύγουν την πολιορκία οχυρών θέσεων και να διεξάγουν μεγάλης κλίμακας μάχες, με σκοπό να αποκομίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη από την εκάστοτε νίκη τους⁶⁵. Στον αντίποδα, οι Βυζαντινοί μετά και την σημαντική ήττα τους στην μάχη του ποταμού Ιερομούκα (Yarmuk) απέφευγαν την κατά παράταξη μάχη προτιμώντας την άμυνα μέσω της αξιοποίησης οχυρών θέσεων. Προσφιλής τακτική για τους Βυζαντινούς ήταν η παρακολούθηση και η επίθεση κατά μικρότερων σωμάτων στρατού με τη χρησιμοποίηση ολιγομελών ευκίνητων μονάδων⁶⁶.

⁶² KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 367.

⁶³ *Ο.π.*, σελ. 367.

⁶⁴ *Ο.π.*, σελ. 367-368.

⁶⁵ *Ο.π.*, σελ. 367-368.

⁶⁶ *Ο.π.*, σελ. 367-368.

Ο αραβο-βυζαντινός πόλεμος δεν έλαβε διαστάσεις σταυροφορίας ή ιερού πολέμου για την αυτοκρατορία⁶⁷. Αντίστοιχα είναι δύσκολο να αποδοθεί η έννοια του *Jihad* στην αντιπαράθεση μεταξύ των δύο κρατών για την περίοδο κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα, καθώς τόσο η έννοια όσο και οι πρακτικές του Ιερού πολέμου δεν είχαν ξεκάθαρα αποτυπωθεί στην υπό εξέταση περίοδο⁶⁸. Καλύτερη πληροφόρηση για την εξέλιξη της έννοιας του *Jihad* συναντάται σε μεταγενέστερη φάση, όταν το Ισλάμ είχε επεκταθεί και η κατάσταση στις νεοαποκτηθείσες περιοχές είχε εξομαλυνθεί.

Για την αποτελεσματικότερη άμυνα των εδαφών τους, τόσο η βυζαντινή κυβέρνηση όσο και το χαλιφάτο, κατέφυγαν στην πρακτική της δημιουργίας νεκρών ζωνών στα μεταξύ τους σύνορα (τέλη δεκαετίας 630-650)⁶⁹. Η παραμονή του ντόπιου πληθυσμού στις περιοχές αυτές επιτρεπόταν μονάχα υπό την προϋπόθεση πως θα λειτουργούσαν ως πληροφοριοδότες. Συχνά η αδυναμία των παραπάνω πληθυσμών να συνεργαστούν είχε ως αποτέλεσμα την βίαιη απομάκρυνσή τους. Σε αυτή την περίπτωση, είτε οι περιοχές αυτές ερημώνονταν είτε τοποθετούνταν εκεί φρουρές ή πληθυσμοί πιστοί στον εκάστοτε ηγεμόνα⁷⁰.

Ένα ακόμα μέτρο που θεσπίστηκε από τους διαδόχους του Ηρακλείου ήταν ο διορισμός στρατιωτικών αξιωματούχων ως διοικητών των επαρχιών. Η πολιτική αυτή στόχευε στην ενδυνάμωση του ρόλου των στρατιωτικών διοικητών έναντι των πολιτικών αξιωματούχων, οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις είχαν έρθει σε συνεννοήσεις με τους Άραβες για παράδοση των περιοχών που διοικούσαν⁷¹. Η εξάρτηση των στρατιωτικών διοικητών από τον αυτοκράτορα σήμαινε την προσκόλλησή τους στην κυβερνητική πολιτική. Η τακτική αυτή χρησιμοποιήθηκε ώστε να καταστεί ο προσεταιρισμός αξιωματούχων του κράτους από τους Άραβες δυσκολότερος⁷².

⁶⁷ Για τον Ιερό πόλεμο στο Βυζάντιο βλ. Αθηνά ΚΟΛΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»: Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991, βλ. και G. T. DENNIS, «Defenders of the Christian people: holy war in Byzantium» στο A. E. LAIOU – R. P. MOTTAHEDEH, (επ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ουάσινγκτον 2001, σελ. 31-39, βλ. και P. STEPHENSON, «Imperial Christianity and the sacred war in Byzantium», στο WELLMAN, (επ.), *Belief and bloodshed. Religion and violence across time and tradition*, 2007, σελ. 81-93.

⁶⁸ KÆGI, «Confronting Islam», σελ. 368.

⁶⁹ *Ο.π.*, σελ. 368-369.

⁷⁰ *Ο.π.*, σελ. 368.

⁷¹ *Ο.π.*, σελ. 369.

⁷² J. HALDON, «Military service, military land and the status of soldiers: current problem and interpretations», *Dumbarton Oaks Papers* 47, 1993, σελ. 1-67, σελ. 1-47.

Η συνεχής εμπόλεμη κατάσταση Βυζαντινών και Αράβων δεν αποτελούσε την μοναδική πτυχή της σχέσης που αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο κρατών.⁷³ Κατά την υπό εξέταση περίοδο παρατηρείται μικρής κλίμακας εμπορική δραστηριότητα, καθώς και μετακίνηση ατόμων, προσκυνητών κατά κύριο λόγο, προς τα εδάφη του χαλιφάτου. Η διεκπεραίωση κληρικών και μοναχών προς τους Αγίους Τόπους γινόταν από διάφορα σημεία εισόδου στις μεθοριακές περιοχές της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων ήταν και η Κύπρος⁷⁴. Οι διενέξεις ανάμεσα στην αυτοκρατορία και το χαλιφάτο είχαν ως συνέπεια την ανάπτυξη διπλωματικών σχέσεων μεταξύ τους. Σκοπός των διπλωματικών αποστολών ήταν είτε η διαπραγμάτευση για την επιστροφή αιχμαλώτων πολέμου ή φυλακισμένων στο Βυζάντιο, είτε, εάν η κατάσταση το απαιτούσε, η υπογραφή συνθήκης ειρήνης⁷⁵. Οι διαπραγματεύσεις διεξάγονταν στη Δαμασκό και την Κωνσταντινούπολη, αντίστοιχα, μέσω απεσταλμένων. Σπανιότερα ήταν δυνατή η συνδιαλλαγή των δύο πλευρών *ad hoc*. Σε αυτή την περίπτωση οι συνεννοήσεις γίνονταν από αξιωματούχους των μεθοριακών στρατευμάτων⁷⁶. Το πρωτόκολλο των διπλωματικών επαφών με το χαλιφάτο αποκρυσταλλώθηκε πιθανότατα περί τον 10^ο αιώνα, γεγονός που μαρτυρείται στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ' *Περί βασιλείου τάξεως*⁷⁷. Κατά τον Kaegi, το παραπάνω πρωτόκολλο είχε τις καταβολές του στις πρακτικές που εφαρμόστηκαν κατά τον 7ο-8ο αιώνα⁷⁸.

⁷³ Για τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ του Βυζαντίου και του κράτους των Ωμεϋαδών βλ. H. A. R. GIBB, «Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate», στο *Dumbarton Oaks Papers*, τ.12, 1998, σελ. 219-233.

⁷⁴ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 369.

⁷⁵ *Ο.π.*, σελ. 369, βλ. και KENNEDY, «Byzantine-Arab diplomacy», σελ. 133-137.

⁷⁶ W. E. KAEGI, *Byzantium in the early Islamic conquests*, Νέα Υόρκη 1992, σελ. 250-2.

⁷⁷ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 369.

⁷⁸ *Ο.π.*, σελ. 369.

Η περίοδος του χαλίφη Μωαβία (661-680)

Στόχο της αραβικής επεκτατικότητας, μετά την επικράτηση σε Συρία και Μεσοποταμία, αποτέλεσε η περιοχή της Μ. Ασίας. Οι άραβες ιστορικοί διαφωνούν ως προς τον διοικητή που διεξήγε πρώτος επιδρομές στα εδάφη αυτά. Κατά τον Ibn 'Abd al-Hakam η αρχαιότερη επιχείρηση των Σαρακηνών στην περιοχή συνέβη το 644 κατά της πόλης του Αμορίου⁷⁹. Η επιδρομή αυτή έλαβε χώρα κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Κώνσταντα Β', σε μια εποχή που ο αυτοκράτορας δεν είχε ακόμα την δυνατότητα να οργανώσει αποτελεσματικά την άμυνα του κράτους⁸⁰. Ένα χρόνο νωρίτερα (643) ο Μωαβίας είχε ηγηθεί αραβικού σώματος στρατού, το οποίο επέδραμε στην Μ. Ασία, ενώ πάλι το 646 εκστράτευσε κατά του Αμορίου. Οι παραπάνω επιδρομές του Μωαβία προξένησαν σημαντικά προβλήματα στους Βυζαντινούς καθώς δυσχέραναν την οργάνωση της άμυνας στην ευρύτερη περιοχή.

Προπομπός της πολιτικής που εφάρμοσαν οι Σαρακηνοί στον πόλεμο με το Βυζάντιο ήταν η περίοδος όπου ο Μωαβίας διετέλεσε διοικητής της Συρίας. Περί το 640 άρχισαν να μαρτυρούνται συστηματικές θερινές επιδρομές (*saifa*) στα αυτοκρατορικά εδάφη. Σημείο εκκίνησης των επιδρομών ήταν συχνά πόλεις της Συρίας και Μεσοποταμίας, ενώ η διέλευση των Αράβων από τα βυζαντινά σύνορα γινόταν είτε από μεθοριακά περάσματα, είτε από τις Πύλες της Κιλικίας⁸¹. Αν και η συμμετοχή του Μωαβία στην επίθεση κατά του Αμορίου το 644⁸² δεν είναι εξακριβωμένη, σίγουρο παραμένει το γεγονός πως ο ίδιος ήταν επικεφαλής μιας σειράς επιδρομών στην περιοχή σε μια εποχή που οι Βυζαντινοί άρχισαν να ανακτούν σταδιακά τον έλεγχο. Σύμφωνα με τον Kaegi οι επιχειρήσεις του Μωαβία στην Μ. Ασία αποδείχθηκαν ωφέλιμες για τον ίδιο καθώς έτσι εξοικειώθηκε με το ανάγλυφο του εδάφους και τις καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή⁸³.

Οι επιθέσεις των Σαρακηνών στην Μ. Ασία σταδιακά έλαβαν χαρακτήρα ετήσιων επιδρομών, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις εισχώρησαν έως και 1.000 χιλιόμετρα στο εσωτερικό των αυτοκρατορικών κτήσεων. Σταδιακά, οι παραπάνω

⁷⁹ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 370.

⁸⁰ *Ο.π.*, σελ. 369-70.

⁸¹ *Ο.π.*, σελ. 370.

⁸² W. E. KAEGI, «The first Arab expedition against Amorium», (ανάτ.), στο W.E. KAEGI, (έπ.-έκδ), *Army, society and Religion in Byzantium*, Λονδίνο 1977, αρ. 14.

⁸³ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 370.

επιδρομές έπαψαν να πραγματοποιούνται αποκλειστικά το θέρος, καθώς μικρότερης κλίμακας επιχειρήσεις άρχισαν να λαμβάνουν χώρα και την χειμερινή περίοδο. Εντούτοις από το 643 έως και το 680, οπότε ο Μωαβίας απεβίωσε, οι Άραβες παρά την επιθετική πολιτική του χαλίφη τους δεν κατόρθωσαν να αποσπάσουν περαιτέρω εδάφη από το Βυζάντιο. Αντίθετα, οι συνεχείς επιχειρήσεις τους και η σημαντική αποκομιδή λείας ενίσχυσαν τη θέση του Μωαβία, δημιουργώντας παράλληλα σημαντικά προβλήματα για τη βυζαντινή κυβέρνηση. Η δράση των Αράβων στην περιοχή συνεπαγόταν την καταστροφή των υποδομών, την απώλεια ζώων και περιουσιών, την αιχμαλωσία μέρους του ανθρώπινου δυναμικού και την κατάρρευση των εμπορικών και αγροτικών δραστηριοτήτων. Αντίστοιχα, η κατάσταση αυτή ωθούσε το Βυζάντιο στην άμυνα, αποτρέποντας οποιαδήποτε προσπάθεια συντονισμένης επιχείρησης κατά της Συρίας⁸⁴.

Πέραν των επιδρομών στην ξηρά, σύντομα οι Σαρακηνοί επεκτάθηκαν και στην διεξαγωγή ναυτικών επιχειρήσεων. Προ της εμφάνισής τους στα βυζαντινά σύνορα, οι Άραβες δεν διέθεταν την κατάλληλη εμπειρία για τον εξοπλισμό και την κινητοποίηση στόλου, γεγονός που άλλαξε μετά την κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας. Υπό την ηγεσία του Μωαβία οι Άραβες ανέπτυξαν δράση στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Πρώτη μνεία ναυτικής επιχείρησης κατά των βυζαντινών κτήσεων ήταν η επιδρομή κατά της Κύπρου (649), η οποία επιβεβαιώνεται και από επιγραφικό υλικό⁸⁵. Αν και οι Βυζαντινοί φαίνεται πως ήταν ενήμεροι για την δημιουργία στόλου από τους Σαρακηνούς, δεν κατόρθωσαν να αμυνθούν αποτελεσματικά απέναντί τους. Η αδυναμία του κράτους να παρεμποδίσει την ανάπτυξη του αραβικού στόλου στην περιοχή, έθεσε εν αμφιβόλω την υπεροχή του βυζαντινού ναυτικού στην περιοχή. Συνέπεια της εξέλιξης αυτής ήταν να αυξηθεί αισθητά ο κίνδυνος για τα νησιά αλλά και την ακτογραμμή του, τα οποία πλέον ήταν εκτεθειμένα στις επιθέσεις των Σαρακηνών.

Σημείο σταθμός για την εξέλιξη των ναυτικών επιχειρήσεων των Αράβων στην ανατολική Μεσόγειο ήταν η ναυμαχία του Φοίνικα, η οποία διεξήχθη το 655⁸⁶. Η συντριπτική ήττα του στόλου των Βυζαντινών, διοικητής του οποίου ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας Κώνστας Β΄, επιβεβαίωσε την κυριαρχία του χαλιφάτου και στη

⁸⁴ KAEGL, «Confronting Islam», σελ. 370.

⁸⁵ D. FEISSEL, «Bulletin epigraphique: inscriptions chretiennes et byzantines», REG 100, 1987, σελ. 347-87, 380-1, βλ. και KENNEDY, *The great Arab Conquests*, σελ. 325-326.

⁸⁶ KENNEDY, *The great Arab Conquests*, σελ. 327.

θάλασσα. Η παραπάνω επιτυχία έδωσε τη δυνατότητα στους Άραβες επεκτείνουν τη δράση τους στη περιοχή⁸⁷. Επιστέγασμα των ναυτικών επιχειρήσεών τους κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα ήταν η αποτυχημένη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης μεταξύ 674-678. Η αδυναμία τους να εκπορθήσουν την Πόλη ήταν συνέπεια της απειρίας τους σχετικά με τον ναυτικό αποκλεισμό οχυρών πόλεων, καθώς και της χρησιμοποίησης από τους Βυζαντινούς του υγρού πυρός, το οποίο προξένησε σημαντικές απώλειες στον αραβικό στόλο.

Πέρα από τη σταδιακή επικράτηση των Αράβων στη θάλασσα η περίοδος του Μωαβία χαρακτηρίστηκε και από την εδαφική επέκταση του κράτους του εις βάρος του Βυζαντίου⁸⁸. Η Κύπρος αλλά και η Αρμενία είχαν ενταχθεί στην σφαίρα επιρροής του χαλιφάτου προ της αναρρήσεώς του στον θρόνο. Οι αραβικές επιδρομές στα εδάφη της Μ. Ασίας, οι οποίες έλαβαν ετήσιο χαρακτήρα μετά το 661, άνοιξαν τον δρόμο για την κατάκτηση εδαφών στη βόρεια Αφρική, η οποία επετεύχθη λίγο αργότερα⁸⁹. Η επιτυχημένη επεκτατική πολιτική του Μωαβία ερχόταν σε σύγκρουση με τις πεποιθήσεις των Βυζαντινών⁹⁰. Σύμφωνα με αυτές οι ανατολικοί λαοί, σε αντίθεση με τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, δεν ήταν συνηθισμένοι στις ακραίες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Μ. Ασία κατά την διάρκεια του χειμώνα. Κατά συνέπεια δεν μπορούσαν να διεξάγουν εκστρατείες στην περιοχή⁹¹. Σύντομα ωστόσο η παραπάνω κρίση των Βυζαντινών αποδείχθηκε λανθασμένη, καθώς οι Άραβες πέρα των θερινών επιθέσεων άρχισαν να επιδράμουν και κατά τους χειμερινούς μήνες⁹².

Παρά την υπεροχή των Αράβων δεν κατέστη δυνατή η επέκταση των συνόρων του χαλιφάτου στην Μ. Ασία. Σύμφωνα με τον Kaegi η αδυναμία τους να αποκτήσουν εδαφικά οφέλη στην περιοχή δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε σε λάθος στρατηγικό σχεδιασμό από μέρους του χαλίφη, ούτε και στην ικανότητα των επαρχιακών στρατευμάτων να αναχαιτίσουν τους επιτιθέμενους⁹³. Αντίθετα, οι καιρικές συνθήκες, το δύσβατο της περιοχής και η δυσκολία ανεφοδιασμού των

⁸⁷ S. O'SULLIVAN, «Sebeos' account of an Arab attack on Constantinople», *Byzantine and Modern Greek Studies* 28, 2004, σελ. 67-88.

⁸⁸ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 372-373.

⁸⁹ Για τις επιχειρήσεις των Αράβων στη βόρεια Αφρική βλ. Α. Ν. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον 7^ο Αιώνα: Κωνσταντίνος Δ' 668-687*, τ. 5, Αθήνα 1974, σελ. 27-30.

⁹⁰ KAEGI, «Confronting Islam», σελ. 373

⁹¹ *Ο.π.*, σελ. 373.

⁹² *Ο.π.*, σελ. 373.

⁹³ *Ο.π.*, σελ. 373.

αραβικών στρατευμάτων από τις βάσεις τους στην Συρία, ματαίωσαν τις βλέψεις των Αράβων⁹⁴. Αντίστοιχα, η αρνητική για τους Σαρακηνούς έκβαση της πολιορκίας του 674-678, οι δύο πρώτοι εμφύλιοι πόλεμοι, καθώς και οι συχνές διαμάχες μεταξύ των στρατιωτικών διοικητών του αραβικού στρατού ωφέλησαν αισθητά το Βυζάντιο⁹⁵.

Η αυτοκρατορία άρχισε σταδιακά να ανακάμπτει μετά την άνοδο στον θρόνο του Κώνσταντα Β΄. Παρά τα σημαντικά προβλήματα που κλήθηκε ο αυτοκράτορας να αντιμετωπίσει στο εσωτερικό κατόρθωσε να εξισορροπήσει την κατάσταση στην Ανατολή⁹⁶. Ως προς αυτό σημαντική ήταν και η στρατιωτική δράση του Κώνσταντα ο οποίος σε μίμηση του προκατόχου του Ηρακλείου ηγήθηκε προσωπικά των βυζαντινών στρατευμάτων. Περί το 652/3 εκστράτευσε στην Ανατολή με σκοπό να επαναφέρει την Αρμενία στην σφαίρα επιρροής της αυτοκρατορίας⁹⁷. Οι επιχειρήσεις του στην περιοχή δεν ήταν επιτυχείς, ωστόσο τόνωσαν την εμπιστοσύνη του στρατεύματος στο πρόσωπο του βασιλέα.

Η ανωτερότητα των αραβικών στρατευμάτων και η ταυτόχρονη αδυναμία του αυτοκράτορα να ελέγξει την δράση τους στην Μ. Ασία, δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα. Μια ακόμη εστία κινδύνου για το κράτος ήταν και η εξάπλωση των Σκλαβηνιών στην Βαλκανική χερσόνησο. Ως αποτέλεσμα η συνδιαλλαγή με τους Σαρακηνούς ήταν η μόνη διέξοδος για τον Κώνσταντα Β΄. Μετά και την επιδρομή του Busr bin Abi Artat στην περιοχή της Ισαυρίας, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να συμφωνήσει εκεχειρία με τους Σαρακηνούς πιθανότατα τριετούς διάρκειας⁹⁸.

Οι Άραβες δεν κατόρθωσαν να εκμεταλλευτούν την κατάσταση καθώς, λίγο αργότερα, ξέσπασε ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος στο χαλιφάτο ως συνέπεια του θανάτου του χαλίφη Ουθμάν. Για ένα διάστημα πέντε περίπου ετών (656-661), οπότε ο Μωαβίας και ο Αλή μάχονταν για την επικράτηση στο εσωτερικό του κράτους, το Βυζάντιο απαλλάχθηκε από την πίεση των Σαρακηνών στην Ανατολή. Με πρωτοβουλία του Μωαβία το 658-9 οι δύο πλευρές συμφώνησαν στην υπογραφή συνθήκης για παύση των εχθροπραξιών. Μονάχα μετά την τελική επικράτησή του, ο

⁹⁴ KAEGLI, «Confronting Islam», σελ. 373.

⁹⁵ *Ο.π.*, σελ. 373.

⁹⁶ Βλ. ανωτέρω σελ. 9-11.

⁹⁷ GREENWOOD, «Armenian neighbours», σελ. 342.

⁹⁸ Kaegi, «Confronting Islam», σελ. 374, βλ. και H. KENNEDY, «Byzantine-Arab diplomacy», σελ. 134.

χαλίφης, πλέον, Μωαβίας μπόρεσε να συνεχίσει την επεκτατική πολιτική του κατά του Βυζαντίου⁹⁹.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Ibn Sa'd αραβικά στρατεύματα διαχείμασαν στην Μ. Ασία περί το 662-663, χωρίς εντούτοις να αναφέρονται οι διοικητές των σωμάτων αυτών και το ακριβές μέρος στο οποίο στρατοπέδευσαν¹⁰⁰. Η διαχείμασή τους στα μικρασιατικά εδάφη προξενούσε περισσότερα προβλήματα από τις θερινές επιδρομές, καθώς παρεμπόδιζε την διεξαγωγή εμπορίου αλλά και την καλλιέργεια της γης¹⁰¹. Στον αντίποδα η συνεχής παρουσία των Αράβων στην περιοχή μακροπρόθεσμα λειτούργησε αρνητικά για τους ίδιους, καθώς οι Βυζαντινοί σταδιακά προέβησαν στην ενίσχυση της άμυνας στην ευρύτερη περιοχή¹⁰². Πρώτη αναφορά στην οργάνωση θεματικού στρατού στην Μ. Ασία μαρτυρείται λίγο αργότερα, πιθανότατα ως απάντηση στην αραβική κινητικότητα¹⁰³.

Παρά την έντονη επεκτατική πολιτική που εφάρμοσε ο Μωαβίας κατά την διάρκεια της βασιλείας του, ο Κώνστας κατόρθωσε να ισορροπήσει την κατάσταση. Η απειρία του αυτοκράτορα επί των στρατιωτικών θεμάτων και η συνακόλουθη αναποτελεσματικότητά του να ανακόψει την προέλαση των Αράβων αύξησε σημαντικά την πίεση για το κράτος. Ενδεικτική της κατάστασης ήταν η επικράτηση των Αράβων στην ανατολική Μεσόγειο μετά την ναυμαχία του Φοίνικα (655), η επέκταση των κτήσεων του χαλιφάτου στην βόρεια Αφρική και η εντατικοποίηση των επιδρομών στην Μ. Ασία. Η εμφύλια διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ των Αράβων το 656 δεν επέτρεψε την συνέχιση των κατακτήσεων, ενώ η συνθήκη ειρήνης μεταξύ Μωαβία – Κώνσταντα Β΄ έδωσε την δυνατότητα στον αυτοκράτορα να στραφεί στα Βαλκάνια. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στο στρατό, οι οποίες φαίνεται ξεκίνησαν κατά την περίοδο της βασιλείας του, ενίσχυσαν αισθητά την άμυνα του κράτους. Η δυσκολία του Κώνσταντα ωστόσο να εκμεταλλευτεί τις αδυναμίες των αντιπάλων του οδήγησε στη δολοφονία του από μια μερίδα αυλικών αξιωματούχων. Η πρώτη φάση της αραβο-βυζαντινής διένεξης έφτασε στον απόγειο της επί του διαδόχου του, Κωνσταντίνου Δ΄, όταν ο Μωαβίας διέταξε την επίθεση κατά της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας (674-678).

⁹⁹ KENNEDY, «Byzantine – Arab diplomacy in the Near East», σελ. 135.

¹⁰⁰ Kaegi, «Confronting Islam», σελ. 375.

¹⁰¹ *Ο.π.*, σελ. 375.

¹⁰² HALDON, «Military service», σελ. 1–47.

¹⁰³ Louth, *Byzantium transforming*, σελ. 239–41, βλ. και AUZEPY, «State of emergency (700–850)», σελ. 266–7.

Α΄ πολιορκία Κωνσταντινούπολης (674-678)

Πυρήνας της επεκτατικής πολιτικής του αραβικού κράτους μετά την κατάλυση του περσικού βασιλείου ήταν η επικράτηση στη Μεσόγειο¹⁰⁴. Ως εκ τούτου ο πόλεμος που μαινόταν από τα μέσα της δεκαετίας του 630 με το Βυζάντιο εντάθηκε αισθητά. Οι Σαρακηνοί μετά την κατάκτηση των επαρχιών της Συρίας και Αιγύπτου εκμεταλλεύτηκαν την τεχνογνωσία των εντόπιων πληθυσμών αναφορικά με την ναυπήγηση πλοίων, μεταφέροντας για πρώτη φορά τις επιχειρήσεις τους και στην θάλασσα¹⁰⁵. Πρώτη μνεία αραβικού στόλου στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου μαρτυρείται περί το 649, όταν ο Μωαβίας, διοικητής της Συρίας ακόμα, ηγήθηκε επίθεσης κατά της Ρόδου¹⁰⁶. Η εντατικοποίηση των επιθέσεων σε ξηρά και θάλασσα σε συνδυασμό με τις ετήσιες επιδρομές στην Μ. Ασία αναδεικνύουν τον διττό στόχο των επιχειρήσεών τους κατά της αυτοκρατορίας. Σκοπός των Σαρακηνών ήταν αφενός η απόσπαση αυτοκρατορικών εδαφών ως μέσο αποδυνάμωσης της στρατιωτικής ισχύος του κράτους, αφετέρου η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης¹⁰⁷. Μοναδική ισχυρή κρατική οντότητα, πέραν του νεοσύστατου χαλιφάτου, στην περιοχή αποτελούσε η βυζαντινή αυτοκρατορία, κατά συνέπεια απώτερος στόχος της αραβικής επεκτατικότητας ήταν η πλήρης υποταγή της¹⁰⁸.

Σε δύο περιπτώσεις οι Άραβες αποπειράθηκαν να καταλάβουν την αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Και στις δύο αυτές επιχειρήσεις (674-678 και 717-718), παρά την κινητοποίηση μεγάλου όγκου στρατιωτικών δυνάμεων, οι προσπάθειές τους αποδείχτηκαν άκαρπες. Στις μαρτυρίες σχετικά με τις αραβικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης μπορεί να προστεθεί και αυτή του αρμένιου συγγραφέα Σεβαίου. Στο έργο του γίνεται αναφορά σε μια συντονισμένη επίθεση των Αράβων κατά της πρωτεύουσας του Βυζαντίου, η οποία τοποθετείται στα 654.¹⁰⁹ Εντούτοις η αδυναμία εύρεσης παράλληλων κειμένων που να επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα του Σεβαίου,

¹⁰⁴ KENNEDY, *The great Arab Conquests*, σελ. 325.

¹⁰⁵ Ο.π., σελ. 325.

¹⁰⁶ Ο.π., σελ. 325-326.

¹⁰⁷ Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι αραβικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης», Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (επ.) στο *Βυζαντινοί και Άραβες: Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 2016, σελ. 89-104, σελ. 90.

¹⁰⁸ Πρό του Γιαννόπουλου οι απόψεις αυτές είχαν υποστηριχθεί από τους R. GUILLAND, «L'Expedition de Maslama contre Constantinople (717-718)», *Etudes byzantines*, Παρίσι 1959, σελ. 109-133, σελ. 109, και E. W. BROOKS, «The Campaign of 716-718, from Arabic Sources», *The Journal of Hellenic Studies* 19, 1899, σελ. 19-31, σελ. 20-21.

¹⁰⁹ O'SULLIVAN, «Sebeos' account», σελ. 67.

οδήγησαν την έρευνα στο να απορρίψει την παραπάνω μαρτυρία ως ιστορικά ασήμαντη.¹¹⁰

Αυτοκράτορας ο οποίος, κατά συνέπεια, κλήθηκε να διαφυλάξει την πρωτεύουσα από την αραβική απειλή ήταν ο Κωνσταντίνος Δ'. Παρά το νεαρό της ηλικίας του κατόρθωσε να αποκρούσει επιτυχώς την επίθεση των Αράβων. Η βασιλεία του χαρακτηρίστηκε από την ειρήνευση της εκκλησίας, από την συνέχιση των μεταρρυθμίσεων στον στρατό και την επαρχιακή διοίκηση και την γενικότερη βελτίωση της κατάστασης στα ανατολικά σύνορα του κράτους.

Εντούτοις κατά την άνοδό του στον θρόνο, βρέθηκε αντιμέτωπος με μια σειρά πιεστικών ζητημάτων. Η διένεξη μεταξύ αυτοκρατορίας και χαλιφάτου είχε προοδευτικά λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις. Ως προς αυτό καταλυτική ήταν η πολιτική που εφάρμοσε ο Μωαβίας¹¹¹. Σε σχέση με τον προκάτοχό του Ουθμάν, ο οποίος προήγε την ενσωμάτωση των ήδη κατακτημένων εδαφών στο νεοσύστατο αραβικό κράτος, ο Μωαβίας θεωρούσε σημαντικότερο τον επεκτατικό πόλεμο εις βάρος του Βυζαντίου. Η απώλεια των εναπομεινάντων αυτοκρατορικών κτήσεων στην Αφρική συνεχιζόταν¹¹², ενώ σημαντικά προβλήματα ανέκυψαν και στην Βαλκανική χερσόνησο από την δράση των Σλάβων. Μέσα σε αυτό το κλίμα οι Σαρακηνοί έθεσαν σε εφαρμογή το σχέδιό τους για την εκπόρθηση της Κωνσταντινούπολης.

Βάση των πηγών συνάγεται πως το προπαρασκευαστικό στάδιο της επικείμενης επίθεσης κατά της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας ξεκίνησε περί το 670. Τότε σύμφωνα με την μαρτυρία του Θεοφάνη αραβικός στόλος εμφανίστηκε στον Ελλήσποντο και αφού τον διέπλευσε κατευθύνθηκε στην περιοχή της Κυζίκου όπου και διαχείμασε. Αρχηγός του στόλου κατά τον Θεοφάνη ήταν ο Φαδαλάς μπέν Ουμπαίντ¹¹³. Έκτοτε οι Σαρακηνοί ξεκίνησαν μια σειρά επιχειρήσεων στη Μεσόγειο, με σκοπό να αποδιοργανώσουν την αμυντική λειτουργία του κράτους¹¹⁴.

¹¹⁰ M. CANARD, 'Les expeditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la legende', *Journal Asiatique* 208, 1926, σελ. 61-121, σελ. 67.

¹¹¹ Kaegi, "Confronting Islam", σελ. 367.

¹¹² ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τομ. 5, σελ. 24-27.

¹¹³ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 6-7, Τούτω τῷ ἔτει χειμῶν μέγας ἐγένετο, καὶ πολλοὶ ἐκινδύνευσαν ἄνθρωποι καὶ θηρία. καὶ ἐχείμασε Φαδαλᾶς εἰς Κύζικον.

¹¹⁴ Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Άραβες προ των πυλών της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίνου Δ': Μία ή δύο πολιορκίες;», Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (επ.) στο *Βυζαντινοί και Άραβες: Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 2016, σελ. 105-116, σελ. 107-110.

Κατά το επόμενο έτος (671) αναφέρεται πως ο Βουσούρ (Busr Ben-Abu Artah), εκστράτευσε εναντίον του Βυζαντίου, χωρίς να μνημονεύεται η ακριβής τοποθεσία¹¹⁵. Η επίθεση του στην Μ. Ασία πιθανότατα ενέπιπτε στην κατηγορία των ετήσιων αραβικών επιδρομών, καθώς ο Θεοφάνης αναφέρει πως σύντομα ο στρατηγός αποχώρησε από τα αυτοκρατορικά εδάφη έχοντας προηγουμένως συλλάβει ένα μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων.

Παράλληλα με τις επιδρομές χερσαίων δυνάμεων στην Μ. Ασία, το 672 ξεκίνησε μια σειρά συντονισμένων ναυτικών επιθέσεων στην περιοχή. Στόχος του αραβικού στόλου ήταν οι περιοχές της Λυκίας και της Κιλικίας¹¹⁶. Αφού προέβη στη δήμευση των παραλιακών ζωνών των παραπάνω επαρχιών, διαχωρίστηκε σε δύο μοίρες. Η πρώτη υπό την διοίκηση του Μωάμεθ μπέν άλ – Ραχμάν κατευθύνθηκε προς τα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, στην περιοχή της Σμύρνης, όπου και διαχείμασε. Το δεύτερο τμήμα του στόλου, επικεφαλής του οποίου ήταν ο Abadallah ben-Kais, παρέμεινε στην Λυκία – Κιλικία και διαχείμασε εκεί¹¹⁷. Μια ακόμη μοίρα υπό τον Gunada Ibn-Abu-Umaya επέδραμε επιτυχώς κατά της Ταρσού και της Ρόδου¹¹⁸. Ένας ακόμη στόχος για τους Σαρακηνούς ήταν και η Κρήτη. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη, δύο τμήματα στόλου υπό τους Φαδαλά μπέν Ουμπαίντ και ο Abadallah ben-Kais διαπεραιώθηκαν στο νησί και επιδόθηκαν στην δήμευση τμημάτων του. Η εκστρατεία αυτή έλαβε χώρα πιθανότατα μεταξύ των ετών 673-674¹¹⁹. Η διαχείμαση των παραπάνω μοιρών του αραβικού στόλου δεν προξένησε φαίνεται περαιτέρω προβλήματα στην περιοχή¹²⁰.

Κατά τον Στράτο η αραβική κινητικότητα στην περιοχή της Μεσογείου προ της πολιορκίας του 674 εξυπηρετούσε δύο σκοπούς¹²¹. Η επιθετική πολιτική τους

¹¹⁵ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 9-10, Τούτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσε Βουσουρ καὶ ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέστρεψεν.

Μονάχα ο Tabari, σύμφωνα με τον Στράτο, αναφέρεται στο ακριβές σημείο στο οποίο επικεντρώθηκε η επίθεση του Βουσούρ, βλ. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τομ. 5, σελ. 33.

¹¹⁶ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 14-16, Τούτω τῷ χρόνῳ στόλον μέγαν ἐξαρτίσαντες οἱ ἄρνηται τοῦ Χριστοῦ καὶ παραπλεύσαντες τὴν Κιλικίαν παρεχείμασαν, εἰς Σμύρνην Μουάμεδ ὁ τοῦ Ἀβδελαῖ, Κάϊσος δὲ εἰς Κιλικίαν καὶ Λυκίαν.

¹¹⁷ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ Ἀραβες προ τῶν πυλῶν», σελ. 111.

¹¹⁸ Al-Tabari, *Ta'rikh al-rusul wa 'l-muluk*, στο The History of Al-Tabari: An Annotated Translation, M. G. MORONY (μετφ.), τ.18, Νέα Υόρκη 1987, σελ. 166, During this year Rhodes, an island in the sea, was conquered. Junadah b. Abi Umayyah al-Azdi conquered it, and, according to Muhammad b. 'Umar, the Muslims settled there, cultivated it, and acquired wealth there.

¹¹⁹ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 20-21, Τούτω τῷ ἔτει ἐχείμασεν Ἀβδελαῖς, υἱὸς Κάϊς, καὶ Φαδαλαῖς εἰς Κρήτην.

¹²⁰ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τομ. 5, σελ. 33-34.

¹²¹ Ο.π., σελ. 34.

αποσκοπούσε στην απόκτηση ξυλείας κατάλληλης για τη ναυπήγηση ή επισκευή πλοίων καθώς και στην καταστροφή των ναυτικών βάσεων των Βυζαντινών στην περιοχή. Η εξέλιξη αυτή θα δυσχέραινε αισθητά την ανάπτυξη του αυτοκρατορικού στόλου, μειώνοντας εξίσου τον κίνδυνο για τα αραβικά σκάφη κατά τον περίπλου τους στην ανατολική Μεσόγειο¹²².

Ο Κωνσταντίνος Δ΄, γνωρίζοντας πιθανότατα πως αιγυπτιακός στόλος είχε εντολή να αποπλεύσει στην περιοχή με σκοπό να συνδράμει τις λοιπές αραβικές μοίρες στην επικείμενη πολιορκία της Βασιλεύουσας, διέταξε περί το 673 την επίθεση κατά του ναυστάθμου της Παράλου¹²³. Παρά την επιτυχή έκβαση της εκστρατείας οι Βυζαντινοί δεν αποκόμισαν ουσιαστικό όφελος, καθώς ο αιγυπτιακός στόλος, έχοντας αποπλεύσει προ της εμφάνισης των αυτοκρατορικών δυνάμεων στην περιοχή, διασώθηκε¹²⁴.

Παρά την κατάληψη της ναυτικής βάσης της Παράλου από τις βυζαντινές δυνάμεις δεν ανακόπηκε ο απόπλους της αιγυπτιακής μοίρας, η οποία ενώθηκε επιτυχώς με τις λοιπές αραβικές μοίρες που στάθμευαν πλησίον της βυζαντινής πρωτεύουσας. Άμεσα ο αραβικός στόλος εισήλθε στον Ελλήσποντο και μετά λίγο χρονικό διάστημα διαπεραιώθηκε στην Κωνσταντινούπολη (Απρίλιος 674)¹²⁵. Σύγχυση επικρατεί στις πηγές αναφορικά με το ποιος ήταν ο επικεφαλής των ναυτικών δυνάμεων. Κατά το Θεοφάνη ο Χαλέδ ήταν διοικητής του αιγυπτιακού τμήματος του στόλου. Ο πατριάρχης Νικηφόρος αναφέρει πως ο Χαλέδ είχε χριστεί επικεφαλής του συνόλου των ναυτικών δυνάμεων¹²⁶. Στον αντίποδα τα αραβικά ιστορικά κείμενα, αναφέρει ο Στράτος, εμφανίζουν ως αρχηγό του στόλου τον Αμπτ αλ-Ραχμάν μπεν αλ-Χακάμ ή μπεν Μασούντ¹²⁷. Σημείο ωστόσο στο οποίο όλες οι

¹²² Ο.π., σελ. 34.

¹²³ Ο.π., σελ. 34.

¹²⁴ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 17, και ἐγένετο θανατικὸν ἐν Αἰγύπτῳ.

¹²⁵ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 17-19, ἀπέστειλε δὲ καὶ Χαλὲ τὸν ἀμνηραῖον μετὰ καὶ ἑτέρου στόλου πρὸς βοήθειαν αὐτῶν, ὡς ἱκανώτατον καὶ τολμηρὸν πρὸς μάχην.

¹²⁶ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 84, στιχ. 2-6, καὶ τούτου ἄρξαμένου εὐθὺς ὁ τῶν Σαρακηνῶν ἡγούμενος ναῦς πλείστας κατασκευάσας κατὰ τοῦ Βυζαντίου ἐκπέμπει, ἡγεμόνα τούτων ἐπιστήσας, ἅτε πιστότατον καὶ τὰ πολέμια ἔμπειρον, κατὰ τὴν ἑαυτῶν διάλεκτον Χαλεβ ὀνομαζόμενον.

¹²⁷ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ΄ αιώνα*, τομ. 5, σελ. 35-36.

βυζαντινές πηγές συγκλίνουν είναι η μαρτυρία για το μεγάλο όγκο πλοίων που απάρτιζαν τον αραβικό στόλο¹²⁸.

Με την άφιξή τους οι Σαρακηνοί αναπτύχθηκαν στην ευρωπαϊκή πλευρά της θάλασσας του Μαρμαρά. Τα πολεμικά πλοία παρατάχθηκαν μεταξύ της Μαγναύρας στα δυτικά έως και την περιοχή του Κυκλοβίου στα ανατολικά¹²⁹. Αντίθετα οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν ως ορμητήριό τους το λιμάνι τα Καισαρίου¹³⁰. Εκεί είχε εγκατασταθεί κατά τον Θεοφάνη ο αυτοκρατορικός στόλος, απαρτιζόμενος από πλοία εξοπλισμένα με μηχανισμούς εκτόξευσης του υγρού πυρός¹³¹. Λίγο αργότερα ξεκίνησαν οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών.

Σύμφωνα με τις πηγές οι ναυτικές επιχειρήσεις των Αράβων προ των τειχών της Κωνσταντινούπολης ξεκίνησαν τον Απρίλιο του 674¹³². Καθημερινά οι δύο στόλοι συγκρούονταν στην περιοχή μεταξύ του Βραχιαλίου της Χρυσής Πύλης και το Κυκλοβίου. Οι μάχες αυτές καθώς μαρτυρούν οι πηγές ήταν αμφίρροπες¹³³. Μετά το πέρας του θέρους οι επιτιθέμενοι αναδιπλώνονταν με σκοπό την διαχείριση. Ναύσταθμος του στόλου είχε καταστεί η Κύζικος¹³⁴.

Σύμφωνα με τις πηγές η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης διήρκεσε επτά χρόνια. Η έναρξή της τοποθετείται στο 670 μετά τη διαχείριση του Φανταλά μπεν Ουμπαίντ στην Κύζικο και η λήξη της περί το 677-8¹³⁵. Η παραπάνω χρονολόγηση

¹²⁸ Λέοντας Γραμματικός, BEKKER (εκδ.), *Leo Grammaticus Chronographia et Eustathius De Capta Thessalonica*, CSHP, Βόνη 1842, σελ. 159, στιχ. 18-19, 'Επὶ αὐτοῦ δὲ ἐξῆλθε στόλος μέγας καὶ κεφαλαὶ πλεῖσται τῶν Ἀράβων.

¹²⁹ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 25-28, Τούτῳ τῷ ἔτει ὁ προλεχθεὶς τῶν θεομάχων στόλος ἀναβάλας προσώρμισεν ἐν τοῖς Θρακικοῖς μέρεσιν ἀπὸ τῆς πρὸς δύσιν ἀκρότης τοῦ Ἐβδόμου, ἥτοι τῆς λεγομένης Μαγναύρας, μέχρι πάλιν τοῦ πρὸς ἀνατολὴν ἀκρωτηρίου τοῦ λεγομένου Κυκλοβίου.

¹³⁰ Ο Στράτος θεωρεῖ πὼς το λιμάνι αὐτὸ θα πρέπει νὰ ταυτιστεῖ με ἐκεῖνο τοῦ Θεοδοσίου, βλ. Στράτος, Το ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στὸν Ζ' αἰῶνα*, τομ. 5, σελ. 36-38.

¹³¹ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 19-23.

¹³² Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 1-2, ἐν τούτοις οὖν διετέλεσαν ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου μηνὸς μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου.

¹³³ Θεοφάνης, σελ. 353, στιχ. 28-σελ. 354, στιχ. 1, κατὰ πᾶσαν οὖν ἡμέραν συμβολὴ πολέμου ἐκροτεῖτο ἀπὸ πρῶι ἕως ἑσπέρας, ἀπὸ τοῦ βραχιαλίου τῆς Χρυσῆς πόρτης μέχρι τοῦ Κυκλοβίου ἑαυτοὺς ὠθοῦντες καὶ ἀντῳθούμενοι.

¹³⁴ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 2-4, καὶ ὑποστρέψαντες ἀπέρχονται ἐν Κυζίκῳ, καὶ ταύτην παραλαβόντες ἐκεῖσε παρεχίμαζον.

Δεν εἶναι δυνατό νὰ ἐντοπιστεῖ με ἀκρίβεια ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἀραβες προχώρησαν στὴν κατάληψη τοῦ λιμένα τῆς Κυζίκου. Ο Θεοφάνης (καὶ ἀρκετές ἀκόμα βυζαντινές πηγές) ἀναφέρει πὼς τὸν Σεπτέμβριο μετὰ τὴν λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν οἱ ἐπιτιθέμενοι ἀποσύρονταν στὴν Κύζικο, ὅπου καὶ διαχίμαζαν. Ο Στράτος κατέληξε στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Κύζικος δηώθηκε τὸ Φθινόπωρο τοῦ 674 κατὰ τὸ πρῶτο ἐτος τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινούπολης. Βλ. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στὸν Ζ' αἰῶνα*, τομ. 5, σελ. 38.

¹³⁵ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 5, ἐπὶ ἑπτὰ δὲ ἔτη τὰ αὐτὰ τελέσαντες, βλ. καὶ πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 86, στιχ. 14-18.

ωστόσο καθίσταται προβληματική. Αρκετές απόψεις έχουν εκφραστεί αναφορικά με την διάρκειά της. Κατά τον Στράτο οι πληροφορίες που παρέχονται από τις πηγές δεν συνάδουν με τις αναφορές για μια επτάχρονη πολιορκία¹³⁶. Ακόμη και η ίδια η μνεία της πολιορκίας αμφισβητείται. Οι πηγές, συνεχίζει, παραπέμπουν σε έναν ιδιότυπο ναυτικό αποκλεισμό της βυζαντινής πρωτεύουσας, ο οποίος διήρκησε λιγότερο από τα επτά χρόνια που αναφέρουν ο Θεοφάνης και ο πατριάρχης Νικηφόρος. Εντούτοις διαφωνεί και με την επικρατούσα άποψη περί πενταετούς αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης. Η παρατήρησή του παραμένει ημιτελής, καθώς αδυνατεί να προτείνει μια νέα χρονολόγησή της¹³⁷.

Ο Γιαννόπουλος αντίθετα, όσον αφορά τη χρονική διάρκεια της πολιορκίας, ταυτίζεται με την αφήγηση του Θεοφάνη¹³⁸. Κατά τον ίδιο η *Χρονογραφία* παρέχει την πληρέστερη περιγραφή των τεκταινόμενων, επομένως οι εξαγόμενες πληροφορίες δεν χωρούν αμφισβήτησης. Ως εκ τούτου θεωρεί πως η διάρκεια της αραβικής επιχείρησης στην Κωνσταντινούπολη ήταν πράγματι επταετής¹³⁹. Η απουσία στο κείμενο σαφούς αναφοράς σε πολιορκία οδηγεί στο συμπέρασμα πως πιθανότατα επρόκειτο για ναυτικό αποκλεισμό της πρωτεύουσας. Μοναδική διάκριση η οποία μπορεί να γίνει δεκτή, διατείνεται, είναι αυτή του διαχωρισμού της επτάχρονης πολιορκίας σε δύο φάσεις¹⁴⁰.

Μεταξύ των ετών 670-674 (πρώτη φάση πολιορκίας) σκοπός των Αράβων δεν ήταν η άμεση επίθεση κατά της πρωτεύουσας του Βυζαντίου, παρά η αδρανοποίηση του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο¹⁴¹. Η επιτυχία των παραπάνω επιχειρήσεων είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη της πολιορκίας τον Απρίλιο του 674. Τέλος απορρίπτει την άποψη των Treadgold και Lilie οι οποίοι συσχετίζουν την διαχείμαση του Φαδαλά στην Κύζικο με μια αραβική επιδρομή η οποία αποκρούστηκε στην περιοχή της Χαλκηδόνας¹⁴². Το ζήτημα της χρονικής διάρκειας της Α' αραβικής πολιορκίας καθώς και μια νέα πρόταση χρονολόγησής της θα αναλυθούν διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

¹³⁶ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τομ. 5, σελ. 35.

¹³⁷ *Ο.π.*, σελ. 35.

¹³⁸ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Άραβες προ των πυλών», σελ. 107-108.

¹³⁹ *Ο.π.*, σελ. 107-108.

¹⁴⁰ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Άραβες προ των πυλών», σελ. 107-108.

¹⁴¹ *Ο.π.*, σελ. 108.

¹⁴² ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Άραβες προ των πυλών», σελ. 107-110, βλ. και R. J. LILIE, «Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert», Μόναχο 1976, σελ. 318.

Σημαντική ως προς την έκβαση του αποκλεισμού ήταν η χρησιμοποίηση από τους Βυζαντινούς του υγρού πυρός¹⁴³. Σύμφωνα με το Θεοφάνη είτε στην αρχή, είτε κατά την διάρκεια των αραβικών επιχειρήσεων κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη ένας αρχιτέκτονας από την Ηλιούπολη της Συρίας (Baalbek) επ' ονόματι Καλλίνικος¹⁴⁴. Αυτός βάση των πηγών ήταν ο εφευρέτης του υγρού ή θαλασσίου πυρός, την σύσταση του οποίου παρέδωσε στους Βυζαντινούς¹⁴⁵. Μετά την τελειοποίησή του τέθηκε άμεσα στη διάθεση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων για να χρησιμοποιηθεί εναντίον των Αράβων. Ο εφοδιασμός του στόλου με το υγρό πυρ, πιθανότατα, λάμβανε χώρα στο λιμάνι των Σοφιών¹⁴⁶.

Αναφορικά με την έκβαση της ναυμαχίας που ακολούθησε και την καταστροφή του στόλου των Σαρακηνών δεν υπάρχει πληροφόρηση από τις αραβικές πηγές. Εντούτοις η χρονολόγηση των γεγονότων της τελευταίας φάση της πολιορκίας είναι δυνατή. Ο αυτοκρατορικός στόλος εξοπλισμένος με το υγρό πυρ ξεκίνησε το καλοκαίρι του 677 την αντεπίθεσή του. Αποτέλεσμα της συμπλοκής που ακολούθησε ήταν η ήττα των Αράβων, οι οποίοι αιφνιδιασμένοι από την χρησιμοποίηση του νέου αυτού όπλου υπέστησαν σημαντικές απώλειες¹⁴⁷.

Η νικηφόρα έκβαση της ναυμαχίας αναπτέρωσε το ηθικό των αμυνομένων. Ευθύς μετά τον ανεφοδιασμό των πλοίων οι Βυζαντινοί προχώρησαν στην καταδίωξη των Αράβων, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν καταφύγει στο ναύσταθμο της Κυζίκου¹⁴⁸. Το Φθινόπωρο του 677 νέα συμπλοκή σημειώθηκε στα ανοικτά της πόλης μεταξύ των δύο στόλων με νικητές και πάλι τους Βυζαντινούς¹⁴⁹. Εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη των βυζαντινών πλοίων για ανεφοδιασμό οι Άραβες επιβίβαστηκαν στα υπολείμματα του στόλου τους με σκοπό να αποπλεύσουν προς την Συρία. Εντούτοις περί τον Νοέμβριο – Δεκέμβριο του ίδιου έτους έπεσαν θύματα έντονης

¹⁴³ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον 7^ο αιώνα*, τομ. 5, σελ. 41-43.

¹⁴⁴ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 13-16, τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγὼν τοῖς Ῥωμαίοις πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη ἐνέπρησε καὶ σύμψηχα κατέκαυσεν.

¹⁴⁵ Το υγρό πυρ αποτελούταν από ένα μείγμα σκόνης θείου αναμεμιγμένης με πίσσα, σαρκοκόλλα, νίτρο και πετρέλαιο (νάφθα). Το παραπάνω μείγμα ήταν αδύνατο, μετά την ανάφλεξή του, να σβηστεί με την ρήψη νερού, επομένως μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εξίσου και στις ναυτικές επιχειρήσεις. Για την σύνθεση και τον τρόπο χρήσης του υγρού πυρός βλ. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον 7^ο αιώνα*, τομ. 5, σελ. 41-43, βλ. και A. ROLAND, «Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defence of Byzantium, 678-1204», *Technology and Culture* 33/4, Οκτώβριος 1992, σελ.655-679.

¹⁴⁶ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον 7^ο αιώνα*, τομ. 5, σελ. 43.

¹⁴⁷ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 16-17, καὶ οὕτως οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ νίκης ὑπέστρεψαν καὶ τὸ θαλάσσιον πῦρ εὔρουν.

¹⁴⁸ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Άραβες προ των πυλών», σελ. 114.

¹⁴⁹ Θεοφάνης, σελ. 354.

θαλασσοταραχής στην περιοχή του Συλλαίου¹⁵⁰. Η συντριβή των εναπομεινάντων πλοίων από την καταιγίδα ακολουθήθηκε από νέα επίθεση του αυτοκρατορικού στόλου ή αυτού του θέματος Κιβυρραιωτών, ώστε μονάχα τέσσερα κατόρθωσαν να φτάσουν τελικά στη Συρία¹⁵¹.

Εκτός των ναυτικών επιχειρήσεων, μέρος στον αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης πήραν και χερσαία τμήματα στρατού. Η αναφορά στη νικηφόρα δράση του αυτοκρατορικού στόλου μονοπώλησε το ενδιαφέρον των Βυζαντινών συγγραφέων, γεγονός που συνέβαλλε στην παράληψη των γεγονότων σχετικά με τη δράση του αραβικού στρατού στην περιοχή¹⁵². Την ένδειξη αυτή ενισχύουν αραβικές και ανατολικές πηγές οι οποίες αναφέρονται ρητά στην παρουσία εκστρατευτικών σωμάτων στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης¹⁵³. Μάλιστα, σύμφωνα με τις πηγές αυτές, μέρος στην πολιορκία έλαβε ο γιός του χαλίφη Μωαβία, Γιαζίντ, ο οποίος εστάλη επικεφαλής σώματος στρατού με σκοπό να ενισχύσει τους επιτιθέμενους.

Μετά τη δεύτερη διαδοχική ήττα του αραβικού στόλου στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, όσα τμήματα των χερσαίων δυνάμεων δεν επιβιβάστηκαν στα πλοία ξεκίνησαν την υποχώρησή τους μέσω των μικρασιατικών εδαφών με σκοπό να μεταβούν στη Συρία. Αρχηγός του σώματος αυτού ήταν ο Σουφιάν Ιμπν-Αούφ. Εντούτοις, βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα υπό την ηγεσία των στρατηγών Φλώρου, Κυπριανού και Πετρωνά τους καταδίωξε και κατόρθωσε να τους κατανικήσει¹⁵⁴. Αυτή ήταν σύμφωνα με τις πηγές η τελευταία πράξη της αποτυχημένης απόπειρας του χαλίφη Μωαβία να καταλάβει την αυτοκρατορική πρωτεύουσα.

Κατά τον πατριάρχη Νικηφόρο η συντριβή των αραβικών δυνάμεων, ώθησε τον Μωαβία να αποστείλει πρέσβεις στον Κωνσταντίνο Δ΄ με σκοπό την υπογραφή συνθήκης ειρήνης μεταξύ των δύο κρατών¹⁵⁵. Ο Θεοφάνης αν και αναφέρεται στην εξέλιξη αυτή την συσχετίζει με την δράση των Μαρδαϊτών στη περιοχή του

¹⁵⁰ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 86, στιχ. 18-21, πρὸς δὲ τοῖς πελάζουσι τοῦ Συλλαίου γενομένου ὑπὸ σκληρῶν πνευμάτων καὶ θαλασσίῳ κλύδωνος καταληφθέντες πανστρατιᾷ διώλοντο.

¹⁵¹ Λέοντας Γραμματικός, σελ. 160, στιχ. 2-4, Τῇ δὲ τοῦ Θεοῦ χάριτι καταπολεμηθέντες ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τῶν Κιβυρραιωτῶν αὐτῆς πολεμηθέντες ἡττήθησαν.

¹⁵² ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ΄ αιώνα*, τομ. 5, σελ. 44-45.

¹⁵³ *Ο.π.*, σελ. 44-45.

¹⁵⁴ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 11-13, Σουφιᾶν δέ, ὁ υἱὸς τοῦ Αὐφ, ὁ δεῦτερος ἀδελφός, συνέβαλε πόλεμον μετὰ Φλώρου καὶ Πετρωνά καὶ Κυπριανοῦ ἐχόντων δυνάμιν Ῥωμαϊκὴν καὶ κτείνονται Ἄραβες χιλιάδες λ΄.

¹⁵⁵ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 86, στιχ. 21-23, ὁ δὲ τῶν Σαρακηνῶν βασιλεὺς τὸ τοῦ στόλου ἀκούσας δυστύχημα πρέσβεις ἀποστέλλει πρὸς Κωνσταντῖνον ὡς σπεισόμενος πρὸς αὐτὸν ἐπὶ τελέσμασιν ἐνιαυσίοις.

Λιβάνου¹⁵⁶. Τα προβλήματα που προκάλεσαν για το χαλιφάτο ήταν τέτοια, ώστε ο χαλίφης αναγκάστηκε να συνάψει ειρήνη με το Βυζάντιο για να μπορέσει απρόσκοπτα να τους αντιμετωπίσει¹⁵⁷. Όποια και αν ήταν η βαθύτερη αιτία, γεγονός παραμένει πως συνθήκη υπογράφηκε μεταξύ των δύο κρατών με ευνοϊκότετους, μάλιστα, όρους για την αυτοκρατορία¹⁵⁸.

Η επικράτηση των Βυζαντινών έφερε το κράτος ξανά σε θέση ισχύος, μια κατάσταση που είχε ανατραπεί μετά την έναρξη των αραβικών κατακτήσεων. Οι βυζαντινές πηγές μαρτυρούν πως η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην αποστολή πρεσβειών στην Κωνσταντινούπολη από τα λοιπά γειτονικά κράτη, με σκοπό την ανανέωση των σχέσεών τους με το Βυζάντιο¹⁵⁹. Η εκχειρία με το χαλιφάτο έδωσε τη δυνατότητα στο Κωνσταντίνο Δ΄ να στραφεί στα υπόλοιπα ανοικτά μέτωπα στο εσωτερικό (αποκήρυξη μονοθελητισμού – δράση Σλάβων στη Βαλκανική). Οι Άραβες στον αντίποδα εισήλθαν σε μια περίοδο κρίσης και εσωτερικών αναταραχών από την οποία ανέκαμψαν περί τα τέλη του 7ου αιώνα. Υπό την ηγεσία του Σουλαϊμάν Άμπντ Αλ-Μαλίκ το 717-718 θα επιχειρούσαν για μια ακόμη φορά να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη.

¹⁵⁶ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ΄ αιώνα*, τομ. 5, σελ. 46-51, βλ. και J. HOWARD-JOHNSTON, «The Mardaites», στο T. GOODWIN (επ.), *Arab-Byzantine coins and history : papers presented at the 13th seventh century Syrian numismatic round table held at Corpus Christi College, Oxford on 10th and 11th September 201*, Λονδίνο 2012, σελ. 27-38.

¹⁵⁷ Θεοφάνης, σελ. 355, στιχ. 6-14.

¹⁵⁸ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 86, στιχ. 23-31, Θεοφάνης, σελ. 355, στιχ. 14-27.

¹⁵⁹ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 86, στιχ. 31-37, Θεοφάνης, σελ. 356, στιχ. 2-8.

Μια συμβολή στη χρονολόγηση της Α΄ αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης

Η αποτυχημένη επίθεση των στρατευμάτων του Μωαβία εναντίον της Κωνσταντινούπολης, ανέτρεψε τα δεδομένα του πολέμου μεταξύ Βυζαντίου και χαλιφάτου. Μετά την συντριβή του στόλου τους οι Άραβες αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν, τερματίζοντας έτσι την πρώτη περίοδο των κατακτήσεών τους εις βάρος της αυτοκρατορίας. Έως και τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δ΄ η κατάσταση είχε εξομαλυνθεί, με τις συγκρούσεις μεταξύ των δύο κρατών να έχουν χαρακτήρα τοπικών/μεθοριακών διενέξεων. Μονάχα μετά την άνοδο του διαδόχου Ιουστινιανού Β΄ οι Άραβες θα ανανέωναν την επεκτατική πολιτική τους. Αντίθετα για το Βυζάντιο τα οφέλη ήταν πολλαπλά, καθώς πέρα από την αδρανοποίηση του ισχυρότερου του αντιπάλου, ο Κωνσταντίνος Δ΄ μπόρεσε να στρέψει την προσοχή του σε άλλα σημαντικά για την ευημερία του κράτους ζητήματα. Επομένως η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε ένα σημείο καμπής για την εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου.

Η συμβολή των βυζαντινών πηγών στην ανασύσταση των γεγονότων της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης είναι καίρια. Εντούτοις η προσκόλληση της έρευνας στο κείμενο του Θεοφάνη προκάλεσε μια σειρά ζητημάτων. Ένα από τα ζητήματα που δίχασαν τους μελετητές της α΄ αραβικής πολιορκίας είναι αυτό της σαφούς χρονολόγησής της¹⁶⁰. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη η επίθεση των Αράβων κατά της πρωτεύουσας του Βυζαντίου τοποθετείται περί το 674-678. Στην άποψη αυτή μερίδα ερευνητών έχει αντιπροτείνει μια χρονολόγηση στα 670-677¹⁶¹. Ένα ακόμα θέμα το οποίο χρίζει διερεύνησης είναι η ίδια η φύση της επίθεσης, καθώς δεν είναι σαφές το κατά πόσο μπορεί να γίνει λόγος για μια «κλασσική» πολιορκία ή για έναν ναυτικό αποκλεισμό της βυζαντινής πρωτεύουσας¹⁶².

¹⁶⁰ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 237-238.

¹⁶¹ *Ο.π.*, σελ. 238.

¹⁶² A. N. STRATOS, «Siege ou blocus de Constantinople sous Constantin IV», *IOBG* 33, 1983, σελ. 89-107.

Τα ζητήματα αυτά προσεγγίζει σε πρόσφατο άρθρο του ο Jankowiak¹⁶³, παραθέτοντας ορισμένες ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με την ανάγκη αναχρονολόγησης της πρώτης αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Στόχος είναι μέσα από το παρόν κεφάλαιο να αναλυθούν οι θέσεις του τελευταίου και να εξαχθούν συμπεράσματα βάση των πορισμάτων που εξάγονται από το έργο του.

Σύμφωνα με τον Jankowiak υπάρχουν τεκμήρια τα οποία μπορούν εν δυνάμει να ανατρέψουν τα πορίσματα της έρευνας, εντούτοις η προσκόλληση των μελετητών στην αφήγηση του Θεοφάνη δεν επέτρεψε την αξιοποίησή τους¹⁶⁴. Μια πρώτη τέτοια περίπτωση αποτελεί η μαρτυρία του Χαρτοφύλακα Γεωργίου, στα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου (680), για μια αραβική επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης περί τα τέλη της δεκαετίας του 660. Ο Jankowiak θεωρεί πως αυτή είναι η μοναδική μνεία της πρώτης αραβικής πολιορκίας σε σύγχρονη με τα γεγονότα πηγή¹⁶⁵.

Κατά τη διάρκεια της 13^{ης} συνεδρίας (Μάρτιος 681) ζητήθηκε από τον Γεώργιο Χαρτοφύλακα να ψάξει στα πατριαρχικά αρχεία για έγγραφα τα οποία να μαρτυρούν τις θεολογικές απόψεις των προκαθημένων της βυζαντινής εκκλησίας κατά την πρώτη δεκαετία της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Λίγο αργότερα ο Γεώργιος παρουσίασε ενώπιον των συμμετεχόντων έναν κώδικα με τα αντίγραφα των συνοδικών επιστολών των πατριαρχών Θωμά, Ιωάννη και Κωνσταντίνου. Στην περίπτωση μάλιστα του Θωμά (667-669) πέραν του αντιγράφου, στα πατριαρχικά αρχεία βρισκόταν και η πρωτότυπη επιστολή σφραγισμένη, καθώς δεν είχε καταστεί δυνατή η αποστολή της στη Ρώμη¹⁶⁶. Αυτό συνέβη κατά τον Γεώργιο ...διὰ τὴν γενομένην...τῶν ἀθέων Σαρακηνῶν ἐπίμονον καταδρομὴν καὶ παράστασιν εἰς τὸν διετὴ χρόνον, ὃν ἐπεσκόπησεν...¹⁶⁷. Η φρασεολογία του Χαρτοφύλακα καθιστά σαφές, κατά τον Jankowiak, πως η επίθεση των Σαρακηνών δεν ενέπιπτε στις

¹⁶³ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 237.

¹⁶⁴ Ο.π., σελ. 238.

¹⁶⁵ Ο.π., σελ. 238-239.

¹⁶⁶ *Acta conciliorum oecumenicorum. Series secunda*, έκδ. R. RIEDINGER, τ.2, Βερολίνο 1984, σελ. 612, στιχ. 20–σελ. 613, στιχ. 5, τὸ κωδίκιον, δέσποτα, ἤτοι ρέγεστρον τὸ ἔχον τὰ ἰσότυπα τῶν γενομένων συνοδικῶν ἀπὸ τε Θωμᾶ, Ἰωάννου καὶ Κωνσταντίνου τῶν ἐν ἀγίᾳ τῇ μνήμῃ γενομένων πατριαρχῶν τῆς βασιλίδος ταύτης πόλεως ὑπεστὶ μοι ἐνταῦθα, πρὸς τοῦτοις καὶ τὰ αὐθεντικά συνοδικὰ βεβουλλωμένα τὰ γενόμενα ὑπὸ Θωμᾶ τοῦ ἐν ἀγίᾳ τῇ μνήμῃ γενομένου πατριάρχου πρὸς Βιταλιανὸν τὸν ἐν ἀγίᾳ τῇ μνήμῃ γενομένον πάπαν Ῥώμης, ἅτινα καὶ ἀποστεῖλαι πρὸς αὐτὸν βουλευθέντος αὐτοῦ διὰ τὴν γενομένην, ὡς ἐπίστασθε, τῶν ἀθέων Σαρακηνῶν ἐπίμονον καταδρομὴν καὶ παράστασιν εἰς τὸν διετὴ χρόνον, ὃν ἐπεσκόπησεν, ἐκπέμψαι οὐκ ἴσχυσε, στο εξής ACO, ser. sec. II.

¹⁶⁷ Βλ. ανωτέρω παρ. αρ. 167.

τακτικές αραβικές επιδρομές εναντίον της αυτοκρατορίας, αλλά επρόκειτο για μια μεγαλύτερων διαστάσεων επιχείρηση¹⁶⁸.

Η παραπάνω επιχείρηση των Αράβων είναι εύκολο να χρονολογηθεί, καθώς συνέπεσε με την ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο του Θωμά. Η περίοδος οπότε ο Θωμάς ανήλθε στο ύπατο εκκλησιαστικό αξίωμα εντοπίζεται μεταξύ 17ης Απριλίου 667 – 14ης/15ης Νοεμβρίου 669, βάση της σχετικής καταχώρησης που υπάρχει στον Κατάλογο Πατριαρχών¹⁶⁹.

Παρά το γεγονός πως η μαρτυρία του Χαρτοφύλακα Γεωργίου για μια αραβική επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης μεταξύ 667-669 θεωρείται αξιόπιστη, ελάχιστοι μελετητές έλαβαν υπόψη το ανωτέρω χωρίο¹⁷⁰. Η αναντιστοιχία της μαρτυρίας του Γεωργίου με την αφήγηση του Θεοφάνη δεν επέτρεψε την ουσιαστική μελέτη της¹⁷¹. Όσοι ασχολήθηκαν με το χωρίο συμπέραναν πως ο Χαρτοφύλακας κατασκεύασε μια αναφορά περί αραβικής απειλής για να δικαιολογήσει την απροθυμία του πατριάρχη Θωμά να αποστείλει συνοδική επιστολή στη Ρώμη¹⁷². Ο Brooks μάλιστα αιτιολόγησε την άποψη αυτή, ισχυριζόμενος πως ένας αποκλεισμός της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας μεταξύ 667-669 καταρρίπτεται από το γεγονός της εκστρατείας του διαδόχου Κωνσταντίνου Δ΄ στην Σικελία κατά το τέλος του 668¹⁷³. Παρά το γεγονός πως αργότερα αναθεώρησε την άποψή του περί της σικελικής εκστρατείας του Κωνσταντίνου, τα πορίσματα του Brooks αναφορικά με την αξιοπιστία του χωρίου των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής συνόδου δεν αμφισβητήθηκαν¹⁷⁴.

Την άποψη αυτή αντικρούει ο Jankowiak ο οποίος τονίζει την σημασία που είχε για την ενότητα της χριστιανοσύνης η κοινωνία μεταξύ του πάπα και του πατριάρχη. Κατά την διάρκεια της έριδας του μονοθελητισμού και παρά τις τεταμένες

¹⁶⁸ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 240.

¹⁶⁹ Κατάλογοι πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Έκδ. F. FISCHER, *De patriarcharum Constantinopolitanorum catalogis et de chronologia octo primorum patriarcharum*, Λειψία 1884, σελ. 289, στιχ. 6–10: Θωμάς διάκονος τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας Κπόλεως, νοτάριος, καγκελλάριος, ραιφερενδάριος, χαρτοφύλαξ, σκευοφύλαξ, γηρωκόμος τοῦ γηρωκομείου τῆς Σκάλας καὶ πτωχοτρόφος τοῦ ἐν Νεαπόλει πτωχείου ἐχειροτονήθη τῷ μεγάλῳ σαββάτῳ καὶ ἐπεσκόπησεν ἔτη β' μῆνας ζ'.

¹⁷⁰ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 241.

¹⁷¹ Ο.π., σελ. 241.

¹⁷² Ο.π., σελ. 241.

¹⁷³ E. W. BROOKS, «On the lists of the patriarchs of Constantinople from 638 to 715», *Byzantinische Zeitschrift* 6/1, σελ. 33-54, σελ. 48.

¹⁷⁴ E. W. BROOKS, «The Sicilian expedition of Constantine IV», *Byzantinische Zeitschrift* 17/2, σελ. 455-459, 457.

σχέσεις πατριαρχείου - Αγίας Έδρας, οι προσκείμενοι στο νέο δόγμα πατριάρχες συνέχισαν να αποστέλλουν συνοδικές επιστολές στη δύση¹⁷⁵.

Ως εκ τούτου επιβεβαιώνεται η χρησιμότητα της κοινωνίας μεταξύ των εκκλησιών, γεγονός που καταρρίπτει την υπόθεση του Brooks περί απροθυμίας του Θωμά να έχει επικοινωνία με την Αγία Έδρα¹⁷⁶. Από τα ανωτέρω προκύπτει πως ο πατριάρχης θα είχε, σύμφωνα με το έθιμο, επιθυμήσει να στείλει την συνοδική επιστολή του στη Ρώμη, γεγονός που δεν κατέστη δυνατό εξαιτίας της αραβικής απειλής. Κατά συνέπεια η μαρτυρία του Γεωργίου Χαρτοφύλακα κρίνεται αξιόπιστη¹⁷⁷.

Αίτια χρονολόγησης της αραβικής πολιορκίας την δεκαετία του 670: Μια ανάλυση της χρονογραφίας του Θεοφάνη

Το έργο του Θεοφάνη έχει αποτελέσει μια από τις βασικότερες πηγές πληροφόρησης για την εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα. Η αφήγηση της *Χρονογραφίας*, σε αντίθεση με τα λοιπά σωζόμενα βυζαντινά κείμενα, παρατίθεται κατ' έτος γεγονός που διευκόλυνε αισθητά την έρευνα¹⁷⁸. Εντούτοις η σύνθετη φύση της *Χρονογραφίας* δημιουργεί ορισμένα προβλήματα, τα οποία μπορούν να διαλευκανθούν μέσω της αντιπαραβολής της με το έργο του πατριάρχη Νικηφόρου¹⁷⁹.

Η εγγύτητα του κειμένου της Χρονογραφίας με αυτό του πατριάρχη Νικηφόρου φανερώνει την χρήση μιας κοινής πηγής και για τα δύο έργα¹⁸⁰. Η κοινή αυτή αναφορά έχει αποδοθεί στο μη σωζόμενο έργο του Πατρίκιου Τραϊανού. Μια δεύτερη πηγή (ανατολικής προέλευσης) έχει επίσης επηρεάσει την αφήγηση του Θεοφάνη, γεγονός που ισχύει για μια σειρά συριακών και αραβικών χρονικών. Η επίσης χαμένη ανατολική πηγή συχνά αποδίδεται στον Θεόφιλο Εδέσσης. Κατά τον Jankowiak το σύνολο της αφήγησης του Θεοφάνη αναφορικά με την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης ταυτίζεται τόσο με τον πατριάρχη Νικηφόρο, όσο και με τους

¹⁷⁵ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 242.

¹⁷⁶ E. W. BROOKS, «On the lists of the patriarchs», σελ. 48.

¹⁷⁷ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 242.

¹⁷⁸ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σελ. 17-37.

¹⁷⁹ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 242-243.

¹⁸⁰ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 15-18.

συριακά χρονικά, ενισχύοντας έτσι το επιχείρημα σχετικά με την σύνθεση δύο διακριτών πηγών στο έργο του¹⁸¹.

Η παραδοσιακή εξιστόρηση των γεγονότων της α' αραβικής πολιορκίας παρά το γεγονός πως έχει γίνει ευρέως αποδεκτή, χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις¹⁸². Οι πληροφορίες που άντλησε ο Ομολογητής από την ανατολική πηγή δεν συμπίπτουν με την μαρτυρία του για επταετή πολιορκία της πόλης. Τόσο η έναρξη όσο και η λήξη του αποκλεισμού μετά την καταστροφή του αραβικού στόλου περιγράφεται κατά την διάρκεια ενός έτους (673-674). Τοποθετώντας τη λήξη της λίγο πριν την υπογραφή της συνθήκης με τον Μωαβία, η έρευνα καταλήγει σε μια χρονολόγηση μεταξύ 673/4 και 677/8. Μερίδα μελετητών, απορρίπτοντας τις χρονολογήσεις του Θεοφάνη, συσχετίζει την έναρξη της αραβικής επίθεσης με την διαχείριση του Φαδαλά στην Κύζικο το 670¹⁸³. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την χρονολόγηση της συνθήκης ειρήνης η οποία τοποθετείται από την Χρονογραφία στο 677/8 καθώς και από την αναφορά της Κυζίκου ως βάσης του αραβικού στόλου. Εντούτοις οι αναφορές αυτές προέρχονται από διαφορετικές πηγές και δεν μπορούν να ταυτιστούν¹⁸⁴.

Αν η χρονολόγηση της πολιορκίας φαντάζει εύκολη, είτε με την σύμπτυξη της διάρκειάς της, είτε με την μετατόπιση της έναρξής της οι ανακολουθίες στην αφήγηση των γεγονότων παραμένουν¹⁸⁵. Δεν είναι ξεκάθαρο το πώς η επιτυχής έκβαση της μάχης που διεξήχθη μεταξύ των Βυζαντινών και του εκστρατευτικού σώματος υπό τον Σουφιάν Ίμπν-Αούφ, σχετίζεται με την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Αντίστοιχα δύσκολος είναι ο συσχετισμός της μάχης αυτής, διατείνεται ο Jankowiak, με τη καταστροφή του αραβικού στόλου στο Συλλαίον¹⁸⁶. Πιθανότατα η τοποθέτηση της μάχης από την ανατολική πηγή σε μια παράκτια πόλη της Λυκίας πλησίον του Συλλαίου, καθώς και η αναφορά στην καταστροφή που υπέστη αραβικός στόλος κατά τη διάρκεια καταιγίδας, οδήγησαν το Θεοφάνη στην παραπάνω υπόθεση¹⁸⁷.

¹⁸¹ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 243-245.

¹⁸² Ό.π., σελ. 245. Μεταξύ άλλων την αφήγηση του Θεοφάνη δέχονται οι LILIE, «Die byzantinische Reaktion.», σελ. 76–82, και LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 232–3.

¹⁸³ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 245.

¹⁸⁴ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 245.

¹⁸⁵ Ό.π., σελ. 245.

¹⁸⁶ Ό.π., σελ. 246.

¹⁸⁷ Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, έκδ. J. B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, 2010 (ανατ.), σελ. 455, «l'année suivante, les Taiyaye pillèrent de nouveau la Lycie et la Cilicie. Étant revenus encore en Lycie, les Taiyaye assiègerent une ville située sur le bord

Περισσότερα είναι τα ζητήματα που προκύπτουν από την ανάγνωση της Χρονογραφίας. Ο εξοπλισμός του Βυζαντινού στόλου με το υγρό πυρ, κατόπιν εντολής του Κωνσταντίνου Δ΄, τοποθετείται ένα χρόνο νωρίτερα από την κατασκευή του, την οποία ο Θεοφάνης χρονολογεί περί το 674-675¹⁸⁸. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας δίνεται η εντύπωση πως οι στρατιωτικές επιχειρήσεις γίνονταν αποκλειστικά μπροστά τα τείχη της πόλης, γεγονός που δεν συνάδει με την αναφορά για τη διαχείμαση τμήματος του αραβικού στόλου υπό τους ‘Abdallāh b. Qays και Φαδαλά στην Κρήτη κατά το 674¹⁸⁹. Οι πληροφορίες που παρέχονται ως εκ τούτου δε συνάδουν με την αναφορά σε μια συνεχιζόμενη πολιορκία, καθώς ο αραβικός στόλος δεν φαίνεται να περιορίστηκε μονάχα σε επιχειρήσεις έμπροσθεν των τειχών της Κωνσταντινούπολης.

Ο Στράτος στην μελέτη του για τη πρώτη αραβική πολιορκία διατήρησε την χρονολόγηση του Θεοφάνη, τονίζοντας πως δεν μπορεί να γίνει λόγος σε μια «κλασσική» πολιορκία παρά σε έναν χαλαρό ναυτικό αποκλεισμό¹⁹⁰. Στον αντίποδα ο Howard-Johnston σε μια πιο πρόσφατη μελέτη οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως ο αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης τη δεκαετία του 670 παραποιεί τα ιστορικά γεγονότα, υπερκαλύπτοντας την επιτυχημένη δράση των βυζαντινών δυνάμεων στον πόλεμο με τους Άραβες κατά τα τέλη της βασιλείας του Μωαβία¹⁹¹. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του η επίθεση των Σαρακηνών θα πρέπει να χρονολογηθεί στα 670, σε συνάρτηση με την προσάραξη του στόλου του Φαδαλά στην Κύζικο¹⁹². Παρά την πιεστική για την αυτοκρατορία κατάσταση, οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να ανακάμψουν κερδίζοντας μια καθοριστική νίκη το 674. Η εξέλιξη αυτή ενίσχυσε τα στρατεύματα του Κωνσταντίνου Δ΄ τα οποία αντεπιτέθηκαν μετά τα μέσα της δεκαετίας, ανατρέποντας την ροή του πολέμου¹⁹³.

de la mer. Alors trois patrices des Romains vinrent contre eux, et les vainquirent. En ce jour-la, environ trente mille Taiyaye succomberent; ceux qui resterent gagnerent les navires et eurent a souffrir des tempetes».

¹⁸⁸ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 13-17.

¹⁸⁹ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 246.

¹⁹⁰ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ΄ αιώνα*, τομ. 5, σελ. 35.

¹⁹¹ J. HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis : historians and histories of the Middle East in the seventh century*, Οξφόρδη 2010, σελ. 302-4.

¹⁹² JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 246-247.

¹⁹³ HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis*, σελ. 302-4.

Βλ. και P. SARRIS, *Empires of faith : the fall of Rome to the rise of Islam, 500-700*, Οξφόρδη 2011, σελ. 292.

Η απόφαση του Θεοφάνη να χρησιμοποιήσει στην αφήγησή του το σύστημα χρονολόγησης που είχε εισάγει ο Γεώργιος Σύγκελος, δυσχέρανε το έργο του¹⁹⁴. Σε αντίθεση με την πλειονότητα των βυζαντινών ιστορικών, ο Θεοφάνης ήταν υποχρεωμένος να αναζητά τις ακριβείς χρονολογήσεις των γεγονότων που εξέθετε στο έργο του. Η δυσκολία βρισκόταν στην ενσωμάτωση στο κείμενό του της βυζαντινής πηγής (Πατρίκιος Τραϊανός), καθώς σε αντίθεση με την ανατολική (Θεόφιλος Εδέσσης) δεν διέθετε χρονολόγηση. Κατά συνέπεια, ο Θεοφάνης έπρεπε μόνος του να επιχειρήσει τη χρονολόγηση των γεγονότων αυτών. Διατηρώντας τον χρονολογικό σκελετό της ανατολικής πηγής, εισήγε στο κείμενό του πληροφορίες από την αντίστοιχη βυζαντινή. Έτσι, την ενιαία αφήγηση του Πατρικίου Τραϊανού για τα γεγονότα της α' πολιορκίας, ενέταξε στην *Χρονογραφία* του χωρίζοντάς την σε δύο καταχωρήσεις¹⁹⁵. Με τον τρόπο αυτό, πέτυχε το διαχωρισμό της πολιορκίας, αφενός στις προετοιμασίες προ της επίθεσης, αφετέρου στην επίθεση καθαυτή. Αντίστοιχα την πληροφόρηση σχετικά με την υπογραφή ειρήνης μεταξύ των δύο πλευρών, την τοποθέτησε μετά την λήξη των εχθροπραξιών, υπό το έτος AM 6169. Η τοποθέτηση των χωρίων του Πατρικίου Τραϊανού, έγινε βάση της συνάφειάς τους με τις χρονολογημένες καταχωρήσεις του Θεόφилου. Με τον τρόπο αυτό ο Θεοφάνης πέτυχε να διατηρήσει στο έργο του ένα χρονικό συνεχές, συγχέοντας ωστόσο πληροφορίες ασύνδετες μεταξύ τους¹⁹⁶.

Η απροθυμία του Θεοφάνη να επεξεργαστεί υφολογικά τα κείμενα από τα οποία άντλησε, καθιστά ευκολότερη την αναγνώριση των σημείων όπου η αφήγηση μεταβαίνει από την ανατολική πηγή σε αυτή του Τραϊανού και αντίστροφα¹⁹⁷. Κατά την εξιστόρηση των γεγονότων της αραβικής επίθεσης αυτό, διατείνεται ο Jankowiak συμβαίνει τρεις φορές¹⁹⁸.

Η πρώτη τέτοια περίπτωση σύνθεσης των δύο πηγών συνέβη στην καταχώρηση του έτους AM 6164, όταν ο συγγραφέας αναφερόμενος στη διαχείμαση αραβικού στόλου στην περιοχή της Λυκίας και Κιλικίας τον συσχέτισε με ένα δεύτερο ο οποίος σύμφωνα με την πηγή του Τραϊανού στάλθηκε κατά του Βυζαντίου

¹⁹⁴ ΚΑΡΙΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σελ. 17-37.

¹⁹⁵ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 247.

¹⁹⁶ *Ο.π.*, σελ. 247.

¹⁹⁷ *Ο.π.*, σελ. 247.

¹⁹⁸ *Ο.π.*, σελ. 247-248.

υπό τον Χαλέ¹⁹⁹. Κατά το επόμενο έτος (AM 6165) ο Θεοφάνης παραθέτει πληροφορίες σχετικά με την καταστροφή μοίρας του αραβικού στόλου στην περιοχή του Συλλαίου, παραλληλίζοντάς την με την ήττα ενός εκστρατευτικού σώματος υπό τον Σουφιάν Ίμπν-Αούφ²⁰⁰. Τέλος αναφερόμενος στην επιτυχή έκβαση της βυζαντινής αντεπίθεσης κατά των δυνάμεων του χαλίφη, παραθέτει την πληροφορία σχετικά με τους Μαρδαΐτες και τα προβλήματα που αυτοί προξένησαν στο χαλιφάτο²⁰¹.

Αποτέλεσμα της σύνθεσης του Θεοφάνη ήταν μια ενιαία αφήγηση. Εντούτοις μια ενδελεχέστερη έρευνα του κειμένου καταδεικνύει την ανακολουθία των μαρτυριών του. Κατά τον Jankowiak αιτία αυτής της σύγχυσης είναι η καταχώρηση των γεγονότων που περιγράφονται στην βυζαντινή πηγή σε λάθος σημείο αυτής του Θεοφίλου Εδέσσης²⁰². Καμία ένδειξη, συνεχίζει, δεν υπονοεί συνάφεια μεταξύ του στόλου υπό τον Χαλέ και αυτού που διαχείμασε στα παράλια της Μ. Ασίας. Η απομόνωση των παραπάνω μαρτυριών ενδυναμώνει το επιχείρημά του, καθώς αποδεικνύεται πως καθεμία εκ των ανωτέρω πηγών εξετάζει διαφορετικά γεγονότα. Το κείμενο του Πατρίκιου Τραϊανού ασχολείται με την πολιορκία της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, ενώ αυτό του Θεοφίλου με την κατανίκηση ενός εκστρατευτικού σώματος πιθανότατα στην περιοχή της Λυκίας. Εφόσον στην ανατολική πηγή δεν υπάρχει μνεία δράσης άλλου στόλου στην περιοχή, ο Θεοφάνης θεώρησε πως τα δύο αυτά χωρία αναφέρονταν σε ένα κοινό γεγονός. Έχοντας στην διάθεσή του μονάχα τις δύο παραπάνω πηγές, η διαστρέβλωση των γεγονότων της α' αραβικής πολιορκίας, φαντάζει αναπόφευκτη²⁰³.

Πατρίκιος Τραϊανός

Η αντιπαραβολή των κειμένων του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου καθιστά σαφές πως και τα δύο, άντλησαν την πληροφόρησή τους από μια κοινή

¹⁹⁹ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople»,σελ. 247-248.

²⁰⁰ *Ο.π.*,σελ. 248.

²⁰¹ *Ο.π.*,σελ. 248.

²⁰² *Ο.π.*,σελ. 248-249.

²⁰³ *Ο.π.*,σελ. 249.

πηγή²⁰⁴. Κοινή είναι η μαρτυρία και στα δύο έργα της εξέλιξης της α' αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Η *Ιστορία Σύντομος* συντάχθηκε περί το 780 και ήταν αποτέλεσμα της συρραφής τριών υφιστάμενων πηγών τις οποίες ο πατριάρχης Νικηφόρος αντέγραψε τη μία μετά την άλλη²⁰⁵. Χαρακτηριστική είναι η απουσία στο έργο πληροφοριών σχετικά με τη περίοδο του Κώνσταντα Β'. Κατά τον Mango το γεγονός αυτό οφείλεται σε ένα κενό μεταξύ των πηγών που ο πατριάρχης είχε στη διάθεσή του²⁰⁶. Σύμφωνα με τα ανωτέρω η αφήγηση του Πατρίκιου Τραϊανού πιθανότατα είχε ως αφετηρία της την άνοδο στον θρόνο του Κωνσταντίνου Δ' (668), ενώ έκλεινε λίγο μετά το πέρας της β' πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης (717-718)²⁰⁷. Ως εκ τούτου η ανάλυση του έργου του Νικηφόρου είναι επιβεβλημένη για την βαθύτερη κατανόηση της πηγής που μοιραζόταν με τον Θεοφάνη. Το γεγονός πως ο πατριάρχης πιθανότατα βασίστηκε εξολοκλήρου στην πηγή αυτή για τα γεγονότα μεταξύ 668-717/8, ενισχύει ακόμα περισσότερο την ανάγκη βαθύτερης προσέγγισης του κειμένου.

Αντίστοιχα και ο Θεοφάνης φαίνεται πως για την περίοδο από την ανάρρηση του Κώνσταντα ως και την επικράτηση του Λέοντα Γ' χρησιμοποιεί ως κύρια πηγή του έργο του Πατρίκιου²⁰⁸. Σε αντίθεση με τον πατριάρχη Νικηφόρο το ύφος του οποίου διαφοροποιείται από το πρωτότυπο κείμενο, η *Χρονογραφία* διατηρεί αυτούσια την αφήγηση. Το γεγονός αυτό ενισχύθηκε από την μελέτη του Afinogenov σύμφωνα με την οποία το κείμενο του Θεοφάνη μεταξύ 685-718 βρίθκει λατινισμών και στρατιωτικών τεχνικών όρων, οι οποίοι απουσίαζαν παντελώς έως τότε από την αφήγησή του²⁰⁹. Ο παραλληλισμός των χωρίων του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου μπορεί να αναχθεί, βάση των όσων αναφέρθηκαν ανωτέρω, στο 668²¹⁰. Η διαπίστωση αυτή ενισχύει για μια ακόμα φορά την άποψη περί της χρήσης μιας

²⁰⁴ W. TREADGOLD, «Trajan the Patrician, Nicephorus, and Theophanes», στο *Bibel, Byzanz und Christlicher Orient: Festschrift für Stephen Gerö zum 65.*, D. BUMAZHNOV, E. GRYPEOU, T.B. SAILORS, A. TOEFEL, LEUVEN – PARIS – WALPOLE 2011, σελ. 589-621.

²⁰⁵ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 8–18, βλ. και HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis*, σελ. 241.

²⁰⁶ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 14–5.

Για μια διαφορετική εκτίμηση σχετικά με το κενό στις πηγές του πατριάρχη Νικηφόρου βλ. O'Sullivan, «Sebeos account», σελ. 77.

²⁰⁷ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 249-50.

²⁰⁸ W. TREADGOLD, «Trajan the Patrician», σελ. 593.

²⁰⁹ D. AFINOGENOV, «The source of Theophanes' *Chronography* and Nikephoros' *Breviarium* for the years 685–717», *Hristianskij Vostok n.s.* 4, 2002, σελ. 11–22.

²¹⁰ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 249.

κοινής πηγής και από τους δύο συγγραφείς για την περίοδο μεταξύ του 668 και του 717/8²¹¹.

Βάση των παράλληλων χωρίων σε Θεοφάνη και πατριάρχη Νικηφόρο είναι δυνατή η ανασύσταση της πηγής του Πατρίκιου Τραϊανού. Το ύφος αλλά και το περιεχόμενο της πηγής του Πατρίκιου μπορεί επίσης να εντοπιστεί. Κατά τον Jankowiak ενδεικτική του ύφους του πρωτότυπου κειμένου είναι μια σειρά ομοιοτήτων που μοιράζονται τα κείμενα της *Χρονογραφίας* και της *Ιστορίας Συντόμου*²¹². Εκτός από τον προφανή παραλληλισμό των εξεταζόμενων γεγονότων κοινή είναι στα δύο έργα η αφηρημένη αφήγηση. Η εξιστόρηση επικεντρώνεται στην πολιτική και στρατιωτική ιστορία, θέτοντας στο περιθώριο (χωρίς να αγνοεί πλήρως) τις εξελίξεις στον θρησκευτικό τομέα²¹³. Τέλος, η αφήγηση διέπεται από μια έντονη υποκειμενικότητα απέναντι στα πράγματα. Ως προς αυτό συνηγορεί η έκδηλη συμπάθεια του συγγραφέα προς τα πρόσωπα των αυτοκρατόρων Αρτέμιου-Αναστασίου Β΄ και Λέοντα Γ΄, σε αντίθεση με τον Ιουστινιανό Β΄ ο οποίος δέχεται τα πυρά του Πατρίκιου²¹⁴. Ο διάδοχος του Κωνσταντίνου Δ΄ χαρακτηρίζεται ως ο μοναδικός υπαίτιος για την επιδείνωση της κατάστασης στην αυτοκρατορία. Στην ίδια λογική κινείται και η αφήγηση σε σχέση με τους αυτοκράτορες που ανήλθαν στο θρόνο μετά τις δύο καθαιρέσεις του Ιουστινιανού²¹⁵. Οι εφήμεροι αυτοί βασιλείς αντιμετωπίζονται από τον Πατρίκιο με σχετική αδιαφορία²¹⁶.

Η κατηγορία των διαδόχων του Ιουστινιανού Β΄ ως σφετεριστών, καθώς και η καταδίκη του τελευταίου απογόνου της δυναστείας των Ηρακλειδών ως τυράννου, καθιστά έκδηλη την πρόθεση του συγγραφέα να εξάρει την προσωπικότητα του Λέοντα²¹⁷. Ο πρότερος βίος του στρατηγού των Ανατολικών καθώς και η επιτυχής προάσπιση της Κωνσταντινούπολης πιστοποιούν την ικανότητά του να ηγηθεί της

²¹¹ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople»,σελ. 250.

²¹² *Ο.π.*,σελ. 250.

²¹³ Η εκκλησιαστική ιστορία δεν είναι παντελώς απύουσα από την αφήγηση του Τραϊανού. Βλ. την αναφοράς την Στ΄ Οικουμενική σύνοδο, Θεοφάνης, σελ. 359, στιχ. 26-σελ. 360, στιχ. 7, και πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 90, στιχ. 1-σελ. 92, στιχ. 10, καθώς και στην αναφορά περί ανακίνησης του μονοθελητισμού από το Βαρδάνη Φιλιππικό, Θεοφάνης, σελ. 382, στιχ. 10-12.

²¹⁴ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 92, στιχ. 1-4, Καταλιμπάνει δὲ εἰς τὴν βασιλείαν τὸν υἱὸν Ἰουστινιανὸν ἑκαδὲκατον ἔτος τῆς ἡλικίας ἄγοντα, ὃς τῆς βασιλείας ἐπιλαβόμενος τὰ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τῆς εἰρήνης ἔνεκεν καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς εὐταξίας βραβευθέντα διέστρεψε.

²¹⁵ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople»,σελ. 250.

²¹⁶ *Ο.π.*,σελ. 251.

²¹⁷ *Ο.π.*,σελ. 250-251.

αυτοκρατορίας.²¹⁸ Εντούτοις θετικά αποτιμάται η βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ΄, χάρη στη χρηστή διακυβέρνηση του οποίου η αυτοκρατορία λυτρώθηκε από μια σειρά εχθρών (Αραβες, Βούλγαροι), καθώς και από τις διαμάχες που προκάλεσε στο εσωτερικό η έριδα του μονοθελητισμού²¹⁹. Η ανάδειξη του Κωνσταντίνου Δ΄ ως ικανότατου ηγεμόνα λειτουργεί υπονομευτικά για την διακυβέρνηση του γιού του Ιουστινιανού, ο οποίος σύμφωνα με την κοινή πηγή Θεοφάνη και Νικηφόρου αναίρεσε την επιτυχημένη πολιτική του.

Η πατρότητα του κειμένου είναι αμφισβητούμενη. Σύμφωνα με τον Howard-Johnston ο συγγραφέας της πηγής ήταν πιθανότατα στρατιωτικός αξιωματούχος. Το έργο του, συνεχίζει, αποτελεί μια πολεμική και αντικειμενική θεώρηση της πρόσφατης ιστορίας του κράτους υπό μορφή απομνημονευμάτων²²⁰. Η αναφορά στη Σούδα για έναν Πατρίκιο Τραϊανό στην υπηρεσία του Ιουστινιανού Β΄, ο οποίος παρουσιάζεται ως συγγραφέας ενός σύντομου χρονικού, ταιριάζει με τα προφίλ του συντάκτη της παραπάνω πηγής²²¹.

Η αφήγησή του έχει ως αφετηρία της την ανάρρηση του Κωνσταντίνου Δ΄ στον θρόνο ενώ σταματά μετά την εξιστόρηση των γεγονότων της β΄ αραβικής πολιορκίας και την επικράτηση του Λέοντα Γ΄. Η συμπάθεια του συγγραφέα στο πρόσωπο του Αρτέμιου-Αναστασίου Β΄ οδηγεί πιθανότατα σε μια τοποθέτηση της συγγραφής της προ του 719²²². Όσον αφορά την περιγραφή της α΄ πολιορκίας η απόσταση μισού αιώνα μεταξύ των γεγονότων και της συγγραφής της ιστορίας, καθώς και η από μνήμης αποτύπωση των τεκταινόμενων δημιουργεί μια σειρά ζητημάτων²²³. Ένα ακόμη πρόβλημα αποτελεί η απουσία χρονολογήσεων στην

²¹⁸ Τα χωρία που αναφέρονται στην ευφυΐα του Λέοντα, την στρατιωτική του ικανότητα καθώς και τα κίνητρά του κατά την συνδιαλλαγή του με τους Άραβες απουσιάζουν από το κείμενο του Νικηφόρου. Παρά την διαπίστωση αυτή οι ΑFINOGENOV, «The source of Theophanes' *Chronography*», σελ. 14–7 και HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis*, σελ. 300 αποδίδουν τις πληροφορίες αυτές στον Πατρίκιο Τραϊανό.

Με την παραπάνω υπόθεση διαφωνούν οι C. MANGO – R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, σελ. lxxxvii–lxxxviii.

²¹⁹ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 92, στιχ. 10-12, ούτως ἐν γαλήνῃ καὶ εἰρηνικῇ καταστάσει τὸ λοιπὸν τῆς ζωῆς διατελέσας τῷ ἑπτακαιδεκάτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐτελεύτα.

²²⁰ HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis*, 306–7.

²²¹ Σούδα, A. ADLER (επ.), *Suidae Lexicon*, 5 vols, Λειψία 1928-38, T 901, Τραϊανός, πατρίκιος. ἤκμαζε δὲ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινότμητου. οὗτος ἔγραψε χρονικὸν σύντομον, πάνυ θαυμάσιον. ἦν δὲ χριστιανικώτατος καὶ ὀρθοδόξοτατος.

²²² Το 719 ο Αναστάσιος Β΄ προσεταιριζόμενος τους Βουλγάρους και μερίδα πολιτικών αξιωματούχων επιχείρησε να ανατρέψει τον Λέοντα Γ΄. Το γεγονός αυτό πιθανότατα θα μετέβαλλε την άποψη του Τραϊανού προς το πρόσωπό του Αναστασίου αν η συγγραφή του έργου του είχε ξεκινήσει αργότερα. Θεοφάνης, σελ. 400, στιχ. 18-σελ. 401, στιχ. 13.

²²³ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 252.

βυζαντινή πηγή του Θεοφάνη²²⁴. Για τα γεγονότα της πρώτης αραβικής πολιορκίας μοναδική χρονολογική ένδειξη αποτελεί η αναφορά στην έναρξή της αμέσως μετά την ανάρρηση του Κωνσταντίνου Δ΄ στον θρόνο²²⁵. Αντίστοιχα και η πληροφορία σχετικά με την επταετή διάρκεια της πολιορκίας φαντάζει εξίσου ρευστή με αυτή της έναρξής της²²⁶. Η απουσία ακριβούς χρονολόγησης και η εστίαση της αφήγησης σε γεγονότα που διαδραματίστηκαν μακριά από την βυζαντινή πρωτεύουσα ενισχύουν, κατά τον Jankowiak, την άποψη πως το κείμενο είχε συνταχθεί από μνήμης αρκετά χρόνια μετά την διεξαγωγή της επίθεσης²²⁷.

Ο Τραϊανός λίγο μετά τη νικηφόρα, για την αυτοκρατορία, έκβαση της πολιορκίας του 717-718 συνέταξε ένα βραχύ ιστορικό έργο, βασικοί πυλώνες του οποίου ήταν οι δύο περιπτώσεις οπότε οι Άραβες απέτυχαν να εκπορθήσουν την Κωνσταντινούπολη²²⁸. Ο Jankowiak πιθανολογεί πως η απόσταση του συγγραφέα από τα γεγονότα της πρώτης φάσης του αραβο-βυζαντινού πολέμου και αντίστοιχα η εγγύτητά του σε αυτά της β΄ πολιορκίας επηρέασαν το έργο του²²⁹.

Υπό το ίδιο πρίσμα εξίσου προβληματική φαντάζει και η αναφορά του Πατρικίου στην συνθήκη ειρήνης μεταξύ του ηττημένου Μωαβία και του Κωνσταντίνου Δ΄²³⁰. Θέλοντας να βλάψει την εικόνα του Ιουστινιανού Β΄, ο Τραϊανός προέβαλε ακόμα περισσότερο τον προκάτοχό του, ισχυριζόμενος πως ο Κωνσταντίνος ανάγκασε τον χαλίφη να ζητήσει μια εξαιρετικά επώδυνη συνθήκη²³¹. Αντίστοιχα η επιστολή του Κωνσταντίνου Δ΄ στον πάπα Ρώμης (12 Αυγούστου 678) με τις συνεχείς αναφορές στην αδυναμία σύγκλησης συνόδου λόγω των κινδύνων που αντιμετώπιζε το κράτος, καθιστά προβληματική την μαρτυρία για συνθήκη ειρήνης λίγους μήνες νωρίτερα μεταξύ Βυζαντίου-Αράβων²³².

²²⁴ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 252.

²²⁵ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 1–4, Μεθ’ ὃν Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς τὰ τῆς βασιλείας ἐγχειρίζεται σκῆπτρα. καὶ τούτου ἀρξαμένου εὐθὺς ὁ τῶν Σαρακηνῶν ἡγούμενος ναῦς πλείστας κατασκευάσας κατὰ τοῦ Βυζαντίου ἐκπέμπει.

²²⁶ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 252.

²²⁷ *Ο.π.*, σελ. 253.

²²⁸ *Ο.π.*, σελ. 253.

²²⁹ *Ο.π.*, σελ. 253.

²³⁰ *Ο.π.*, σελ. 255–256.

²³¹ *Ο.π.*, σελ. 256.

²³² ACO, ser. sec. II, σελ. 21, στιχ. 5, τοῦ καιροῦ μὴ ἐπιδεχομένου, σελ. 22, στιχ. 1–σελ. 26, στιχ. 67, ἐπὶ οὗτον ὁ χρόνος οὐκ ἐπιδέχεται τελείαν συνάθροισιν γενέσθαι, καὶ σελ. 631–81, εἰ γὰρ ἐπεδέχετο ὁ χρόνος, ὡς προεῖρηται, καὶ τελείαν συνάθροισιν εἴχομεν παρασκευάσαι γενέσθαι, ἀλλ’ ἐπειδὴν ὁ χρόνος οὐκ ἐπιδέχεται...

Μοναδική πηγή επομένως που αναφέρεται στη συνθήκη του 678 είναι αυτή του Πατρίκιου Τραϊανού. Σύμφωνα με την χωρίο που παραθέτει ο Θεοφάνης οι όροι της συμφωνίας μεταξύ των δύο πλευρών, η οποία θα είχε τριακονταετή διάρκεια, ήταν η πληρωμή 3.000 χρυσών νομισμάτων κατ' έτος, και η απόδοση 50 αιχμαλώτων και 50 αλόγων²³³. Εντούτοις οι όροι αυτοί προσομοιάζουν σε εκείνους που υπογράφηκαν λίγα χρόνια αργότερα όταν ο χαλίφης Άμπντ Αλ-Μαλίκ ήρθε σε συνεννοήσεις αρχικά με τον Κωνσταντίνο Δ' (685) και εν συνεχεία με τον γιό του Ιουστινιανό Β'²³⁴. Βάση των συνθηκών αυτών, πέρα από συνοριακές διορθώσεις προς όφελος των Βυζαντινών, οι Σαρακηνοί υποχρεώνονταν στην καταβολή 1.000 χρυσών νομισμάτων, ενός αιχμαλώτου και ενός αλόγου ημερησίως. Πιθανή θεωρείται επομένως η λανθασμένη τοποθέτηση στο κείμενο του Τραϊανού μιας εκ των παραπάνω συνθηκών, ως αυτής που συνήψε ο Κωνσταντίνος Δ' με τον Μωαβία το 678²³⁵.

Η απομόνωση της πηγής του Πατρίκιου Τραϊανού από τα κείμενα του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου, καθώς και η βαθύτερη ανάλυσή της περιορίζει την ιστορική αξία των πληροφοριών εμπεριέχονται σε αυτή. Ο Πατρίκιος Τραϊανός, επηρεασμένος από τα γεγονότα της β' πολιορκίας των οποίων ήταν αυτόπτης μάρτυρας, εμπλούτισε την εξιστόρησή του για την εξέλιξη της επίθεσης του 674-678 με άσχετες πληροφορίες. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας της αφήγησής του οδήγησε στην διαστρέβλωση των ιστορικών γεγονότων, όπως η αναγωγή της αραβο-βυζαντινής ειρήνης συνθήκης στα 678 και η συσχέτισή της με την αποτυχημένη επίθεση του Μωαβία κατά της Κωνσταντινούπολης.

Θεόφιλος Εδέσσης

Σε αντίθεση με τον Πατρίκιο Τραϊανό, η ανατολική πηγή ήταν περισσότερο διαχειρίσιμη καθώς η δομή της ήταν πιο κοντά σε αυτήν της Χρονογραφίας. Ήταν διαμορφωμένη βάση ενός χρονολογικού σκελετού, σύμφωνα με τον οποίο όλες οι

²³³ Θεοφάνης, σελ. 365, στιχ. 21-25.

²³⁴ Συνθήκη Άμπντ αλ-Μαλίκ με Κωνσταντίνο Δ', Θεοφάνης, σελ. 361, στίχ. 8-13.

Συνθήκη με Ιουστινιανό Β', Θεοφάνης, σελ. 363, στιχ. 6-14, Μιχαήλ Σύρος, σελ. 469.

²³⁵ JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», σελ. 256.

πληροφορίες ήταν τοποθετημένες με ακρίβεια, γεγονός που καθιστούσε την καταχώρησή τους στο κείμενο του Θεοφάνη ευκολότερη²³⁶. Μέσω της παραπάνω πηγής ο τελευταίος άντλησε πληροφορίες για τη περίοδο ενός και πλέον αιώνα (630-750)²³⁷.

Κοινή είναι η πηγή αυτή και σε μια σειρά ανατολικών χριστιανικών κειμένων. Αυτές ήταν η ιστορία του Αγάπιου επισκόπου της Ιερουπόλεως (Membidj) γραμμένη στις αρχές της δεκαετίας του 940²³⁸, η ιστορία του Μιχαήλ Σύρου Ιακωβίτη πατριάρχη Αντιοχείας (1166-1199) και ένα ανώνυμο χρονικό συνταχθέν στην Έδεσσα Μεσοποταμίας γνωστό ως *Chronicon ad annum 1234 pertinens*²³⁹. Τα τελευταία δύο κείμενα άντλησαν τις πληροφορίες της ανατολικής πηγής διαμέσου του έργου του Διονυσίου της Tell Maḥrē (Ιακωβίτης πατριάρχης Αντιοχείας 818-845), ο οποίος συγκατάλεγε στις πηγές του και αυτή του Θεοφίλου Εδέσσης²⁴⁰.

Σύμφωνα με τον σχολιασμό του Διονυσίου της Tell Maḥrē για την ανατολική πηγή (Θεόφιλος) το κείμενο προσομοιάζε σε μια ιδιότυπη εκκλησιαστική ιστορία²⁴¹. Ιδιότυπη διότι η αφήγησή της αφορούσε σε μεγάλο βαθμό την έκθεση θρησκευτικών ζητημάτων, εντούτοις η μορφή της αντιστοιχούσε με αυτή ενός χρονικού²⁴². Η θρησκευτική θεματολογία του κειμένου του Θεοφίλου δεν συνεπάγεται την απουσία μνείας σε λοιπά ιστορικά γεγονότα²⁴³.

Για την ανασύνθεση των πληροφοριών του Θεοφίλου Εδέσσης σχετικά με την εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου την δεκαετία του 670 σημαντικότερα είναι τα κείμενα του Θεοφάνη και του Αγάπιου Ιερουπόλεως²⁴⁴. Σε αυτά προστίθενται και τα χρονικά του Μιχαήλ Σύρου και του ανώνυμου χρονικού του 1234, σε μικρότερο, όμως, βαθμό. Η χρονολόγηση του Θεοφίλου θεωρείται ακριβής, επομένως τα

²³⁶ Για τον Θεόφιλο Εδέσσης βλ. R. G. HOYLAND, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the circulation of historical knowledge in antiquity and early Islam*, Translated texts for Historians, Λίβερπουλ 2013, σελ. 19-23.

²³⁷ Για την εξάρτηση του Θεοφάνη από τον Θεόφιλο Εδέσσης βλ., HOYLAND, *Theophilus of Edessa's* σελ. 7-10.

²³⁸ Για τον Αγάπιο βλ. R. G. HOYLAND, *Seeing Islam as others saw it : a survey and evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian writings on early Islam*, Studies in late antiquity and early Islam 13, Princeton 1997, σελ. 440-2.

²³⁹ HOYLAND, *Theophilus of Edessa's*, σελ. 11-15.

²⁴⁰ Ο.π., σελ. 11-13.

²⁴¹ Μιχαήλ Σύρος, σελ. 358. Το σχόλιο του Διονυσίου διασώζει ο Μιχαήλ Σύρος στο έργο του.

²⁴² HOYLAND, *Theophilus of Edessa's*, σελ. 21-22.

²⁴³ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 257-58.

²⁴⁴ HOYLAND, *Theophilus of Edessa's*, σελ. 11-15.

γεγονότα που ανάγονται στην αφήγησή του μπορούν να τοποθετηθούν με σχετική ευκολία²⁴⁵.

Η εξέλιξη των αραβο-βυζαντινών διενέξεων κατά την δεκαετία του 670 μπορεί επομένως να αποτυπωθεί ως εξής. Μετά την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ΄ στο θρόνο, οι Σαρακηνοί επέδραμαν κατά των βυζαντινών κτήσεων στην Αφρική, ενώ το 670 ο Φαδαλάς εμφανίστηκε με στόλο στην περιοχή της Κυζίκου, όπου και διαχείμασε. Την επόμενη χρονιά (671) ο Busr (Βουσούρ) εκστράτευσε εναντίον της αυτοκρατορίας λαμβάνοντας μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων²⁴⁶. Επόμενη αραβική επιδρομή ήταν αυτή των Μουάμεθ και Abdallāh b. Qays το 672/3 κατά των παραλίων της Μ. Ασίας, η οποία κατέληξε σε διαχείμαση μοίρας του στόλου των Σαρακηνών στις περιοχές της Σμύρνης, Λυκίας και Κιλικίας²⁴⁷. Ένα χρόνο αργότερα, ο Sufyān b. ʿAwf ηγήθηκε εκστρατευτικού σώματος που επέδραμε κατά του Βυζαντίου²⁴⁸. Οι δύο τελευταίες αραβικές επιχειρήσεις, εικάζει ο Jankowiak, στόχευαν την περιοχή της Λυκίας και πιθανότατα αποτελούσαν μια ενιαία επιχείρηση²⁴⁹. Κατάληξη της ήταν η ήττα του Sufyān από τους πατρικούς Πετρωνά, Φλώρο, Κυπριανό και η ταυτόχρονη εξολόθρευση του αραβικού στόλου με την χρήση του υγρού πυρός που είχε πρόσφατα εφευρεθεί. Η επιτυχία αυτή των βυζαντινών στρατευμάτων ανέτρεψε την πορεία του πολέμου προς όφελος της αυτοκρατορίας. Μοναδική αραβική επιδρομή που αναφέρεται μετά από την ήττα του Sufyān b. ʿAwf, είναι η διαχείμαση μοίρας στόλου στην Κρήτη υπό την διοίκηση των ʿAbdallāh b. Qays και Faḍālah b. ʿUbayd (674/5). Μετά την επιχείρηση αυτή ο Κωνσταντίνος Δ΄ ξεκίνησε την αντεπίθεσή του κατά των δυνάμεων του χαλίφη. Το 667/8 ένα βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα, γνωστό στις πηγές ως Μαρδαίτες, αποβιβάστηκε στις ακτές του Λιβάνου μεταξύ Τύρου και Σιδώνας²⁵⁰. Αφού κατέλαβε την οροσειρά του Λιβάνου, διεξήγε

²⁴⁵ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 257-58.

²⁴⁶ *Ο.π.*, σελ. 259-260.

²⁴⁷ Μιχαήλ Σύρος, σελ. 455, l'année suivante, les Taiyaye pillèrent de nouveau la Lycie et la Cilicie. Étant revenus encore en Lycie, les Taiyaye assiégèrent une ville située sur le bord de la mer. Alors trois patrices des Romains vinrent contre eux, et les vainquirent. En ce jour-la, environ trente mille Taiyaye succomberent; ceux qui restèrent gagnèrent les navires et eurent a souffrir des tempêtes».

²⁴⁸ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 259-260.

²⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 259-260.

²⁵⁰ Ο Jankowiak απορρίπτει την άποψη πως οι Μαρδαίτες αποτελούσαν ξεχωριστή εθνοτική ομάδα εγκατεστημένη στα υψίπεδα του Λιβάνου. Αντίθετα συντάσσεται με την άποψη των Canard και Howard-Johnston οι οποίοι θεωρούν πως οι Μαρδαίτες ήταν βυζαντινό στρατιωτικό σώμα. Βλ. JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 259, και J. HOWARD-JOHNSTON, «The Mardaites», στο T. GOODWIN (επ.), *Arab-Byzantine coins and history : papers presented at the 13th seventh century Syrian numismatic round table held at Corpus Christi College, Oxford on 10th and 11th September 201*, Λονδίνο 2012, σελ. 27-38.

ανταρτοπόλεμο που σκοπό είχε να ανακόψει τις αραβικές επιδρομές στην Μ. Ασία²⁵¹. Αυτή ήταν πιθανότατα η τελευταία αναφορά του Θεοφίλου στην εξέλιξη του πολέμου μεταξύ Βυζαντίου και χαλιφάτου κατά την δεκαετία του 670.

Κατά τον Howard-Johnston η συχνότητα και το μέγεθος των επιχειρήσεων που αναφέρθηκαν, καθιστά την αφήγηση μιας μακρόχρονης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης αδύνατη²⁵². Ο Θεοφάνης, κατά συνέπεια, ενσωματώνοντας την μαρτυρία του Τραϊανού για την επίθεση κατά της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας μετά την πληροφόρηση για την σημαντικότερη νίκη κατά του Sufyān b. 'Awf, παραποίησε την αφήγηση του Θεοφίλου Εδέσσης²⁵³. Η ανάλυση των πηγών του Θεοφάνη, πέρα από τις αποκλίσεις, εμφανίζει κάποια σημεία σύγκλισης μεταξύ τους. Και τα δύο κείμενα αναφέρονται στην καταστροφή του αραβικού στόλου στην ανατολική Μ. Ασία (Συλλαίον και ανώνυμη παράκτια πόλη της Λυκίας αντίστοιχα)²⁵⁴, καθώς και στην συνθήκη ειρήνης με επαχθείς για το χαλιφάτο όρους²⁵⁵. Μοναδική επομένως ασυμφωνία μεταξύ των δύο πηγών είναι η περιγραφή της πρώτης αραβικής πολιορκίας από τον Τραϊανό, αναφορά που απουσιάζει από το κείμενο του Θεοφίλου Εδέσσης.

Οι μαρτυρίες των αραβικών πηγών

Μειωμένο εμφανίζεται το ενδιαφέρον των Αράβων ιστορικών για την περίοδο του χαλίφη Μωαβία. Ως εκ τούτου περιορισμένη είναι η πληροφόρηση που προκύπτει σχετικά με τις επιδρομές των Σαρακηνών και την εν γένει εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου κατά τις δεκαετίες 660-670²⁵⁶. Η πάροδος της εποχής των συνεχόμενων αραβικών κατακτήσεων και η εξισορρόπηση της κατάστασης στη

Για την άποψη περί εθνοτικής ομάδας βλ. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' Αιώνα*, σελ. 46-50.

²⁵¹ HOWARD-JOHNSTON, «The Mardaites», σελ. 32-33.

²⁵² HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis*, σελ. 303.

²⁵³ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 259-260.

²⁵⁴ Για τον Πατρίκιο Τραϊανό αιτία της καταστροφής του στόλου ήταν μια καταιγίδα στην περιοχή του Συλλαίου, ενώ για τον Θεόφιλο η χρησιμοποίηση από τους Βυζαντινούς του υγρού πυρός. Ο Μιχαήλ Σύρος αναφέρεται και στα δύο γεγονότα. Βλ. Μιχαήλ Σύρος, σελ. 455.

²⁵⁵ Ο Τραϊανός τοποθετεί την υπογραφή της ειρήνης στα 677 μεταξύ Μωαβία και Κωνσταντίνου Δ'. Πιθανότατα η συνθήκη αυτή αντιστοιχεί σε εκείνη που αναφέρει ο Θεόφιλος Εδέσσης μεταξύ Αμπντ αλ-Μαλίκ – Κωνσταντίνου Δ' το 685.

²⁵⁶ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 262.

Μεσόγειο μείωσε το ενδιαφέρον τους για τη περίοδο²⁵⁷. Ως ένας ακόμη παράγοντας που συνέβαλε στην εξέλιξη αυτή ήταν και η άνοδος μετά τα μέσα του 8^{ου} αιώνα της δυναστείας των Αββασιδών²⁵⁸.

Έως και την εποχή της πτώσης των Ομεϋαδών κεντρικό ρόλο στον πόλεμο με τους Βυζαντινούς διαδραμάτισαν τα συριακά στρατεύματα, οι διοικητές των οποίων ήταν στενά συνδεδεμένοι με την άρχουσα δυναστεία²⁵⁹. Με την επικράτηση των Αββασιδών η ιστορική παράδοση που σχετιζόταν με το κράτος των Ομεϋαδών τέθηκε στο περιθώριο, με αποτέλεσμα να χαθεί πλήθος αναφορών στην εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου μεταξύ 7ου – 8ου αιώνα²⁶⁰. Μοναδικές πληροφορίες που διατηρήθηκαν από τους Αββασίδες συγγραφείς για τη περίοδο του Μωαβία ήταν μια λίστα στρατηγών που ηγήθηκαν των ετήσιων επιδρομών στα βυζαντινά εδάφη, σπανιότερα αναφορές σχετικά με την φύση των επιχειρήσεων, οι εποχές που οι επιδρομές λάμβαναν χώρα, καθώς και η συμμετοχή του στόλου σε αυτές²⁶¹.

Οι αναφορές αυτές συλλέχθηκαν και αποτυπώθηκαν από μια ομάδα Αράβων ιστορικών. Πρωιμότερο κείμενο που διατηρεί τις συριακές μνήμες σχετικά με τις αραβικές επιδρομές είναι αυτό του Muḥammad b. ‘Umar al-Wāqidi συνταχθέν περί το 822-823. Χρονικά ακολουθούν τα έργα των Khalīfah b. Khayyāṭ (854-55), al-Ya‘qūbī (μετά το 905) και al-Ṭabarī (περί το 923)²⁶². Όλα τα παραπάνω έργα φαίνεται άντλησαν από το ίδιο σώμα πληροφοριών. Η ταύτιση των αναφορών σχετικά με τα ονόματα των Αράβων στρατιωτικών οι οποίοι ηγήθηκαν πρώτοι των επιδρομών κατά του Βυζαντίου, αποτελεί μια σημαντική ένδειξη. Οι πηγές συγκλίνουν επίσης κατά τις περιπτώσεις όπου διασώζονται πληροφορίες σχετικά με τους στόχους των επιθέσεων και την περιοχή δράσης των στρατευμάτων²⁶³. Εντούτοις διαφοροποιήσεις μεταξύ των κειμένων εντοπίζονται σε σχέση με τις ακριβείς χρονολογήσεις. Την εκστρατεία του Γιαζίντ, γιού του χαλίφη Μωαβία και επίδοξου διαδόχου, κατά του Βυζαντίου ο Ṭabarī την τοποθετεί περί 669-70, ενώ ο al-

²⁵⁷ Ο.π., σελ. 262.

²⁵⁸ Ο.π., σελ. 262.

²⁵⁹ Για τη σημασία των συριακών στρατευμάτων επί Ομεϋαδών βλ. GIBB, «Arab-Byzantine relations», σελ. 223-224.

²⁶⁰ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 262.

²⁶¹ Ο.π., σελ. 262.

²⁶² Ο.π., σελ. 262.

²⁶³ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 270.

Ya'qūbī το 675-6²⁶⁴. Αντίθετα ο Θεοφάνης τοποθετεί την εκστρατεία κατά το έτος 667-668²⁶⁵.

Πέρα από το ζήτημα της ακριβούς τοποθέτησης των επιδρομών, σημαντική είναι η συμφωνία των πηγών σχετικά με τους στρατηγούς που διεξήγαν τις επιδρομές κατά των βυζαντινών εδαφών²⁶⁶. Η αντιπαραβολή των αραβικών χρονογραφιών φέρνει στην επιφάνεια μια ασυμφωνία σε σχέση με τις επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα μετά το 666-667, η οποία ωστόσο παύει να υπάρχει περί τα τέλη της βασιλείας του Μωαβία²⁶⁷. Επομένως η εμφάνιση των ίδιων στρατιωτικών ως ηγετικών στελεχών του αραβικού εκστρατευτικού σώματος κατά την περίοδο μεταξύ 660-670 παραπέμπει στη διατήρηση μιας ενιαίας ιστορικής παράδοσης²⁶⁸.

Την ιστορική αυτή παράδοση πρώτος κατέγραψε, όπως φαίνεται, ο Θεόφιλος Εδέσσης²⁶⁹. Η ανασύνθεση του έργου του μέσω αυτών του Θεοφάνη και του Αγαπίου φανερώνει την ταύτιση των ονομάτων των Αράβων στρατιωτικών διοικητών με τους καταλόγους των αραβικών χρονικών. Κατά συνέπεια οι στρατηγοί Αβδελάς και Καϊσός που αναφέρονται σε σχέση με την διαχείριση στόλου στις περιοχές της Λυκίας, Κιλικίας και Σμύρνης (AM 6164) ταυτίζονται με τους Muḥammad b. 'Abdallāh al-Thaqafī και Abdallāh b. Qays αντίστοιχα²⁷⁰.

Παρά την ελλιπή μαρτυρία των αραβικών πηγών και την απουσία σαφούς χρονολόγησης, η σκιαγράφηση των γεγονότων της περιόδου του Μωαβία μπορεί να επιτευχθεί χάρη στις διάσπαρτες αναφορές σε τοπωνύμια καθώς και σε λοιπές πληροφορίες²⁷¹. Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου στο χαλιφάτο (661) και την ανάδειξη του Μωαβία στον θρόνο η συνθήκη ειρήνης με το Βυζάντιο διερράγη. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του al-Ṭabarī τα αυτοκρατορικά στρατεύματα υπέστησαν μια συντριπτική ήττα κατά την θερινή επιδρομή του 662-3, η οποία συνοδεύτηκε το επόμενο έτος από μια εκστρατεία του Busr b. Abī Arṭāt, η οποία τερματίστηκε στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Για τα επόμενα έτη η πληροφόρηση που

²⁶⁴ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 270.

²⁶⁵ Ο.π., σελ. 270.

²⁶⁶ Ο.π., σελ. 271.

²⁶⁷ Ο.π., σελ. 271.

²⁶⁸ Ο.π., σελ. 271.

²⁶⁹ Για την χρήση των αραβικών παραδόσεων από τον Θεόφιλο Εδέσσης βλ. HOYLAND, *Theophilus of Edessa's Chronicle*, σελ. 29-34.

²⁷⁰ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τομ. 5, σελ. 271-72.

²⁷¹ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 273.

παρέχουν οι πηγές είναι περιορισμένη. Το 664-5 ο 'Abd al-Rahmān, γιός του στρατηγού Khālīd b. al-Walīd, κινήθηκε κατά της Κολωνίας στα βορειοανατολικά της Μ. Ασίας, ενώ περί τα τέλη της δεκαετίας του 660 επίθεση σημειώθηκε κατά της πόλης της Αντιόχειας, χωρίς να είναι σαφές για ποια Αντιόχεια γίνεται λόγος²⁷².

Οι αραβικές επιδρομές κορυφώθηκαν μεταξύ 668-670, καθώς φαίνεται πως σε διάστημα δύο ετών 6 στρατηγοί εισέβαλαν στα αυτοκρατορικά εδάφη, με την ταυτόχρονη κινητοποίηση του στόλου²⁷³. Ο al-Ṭabarī τοποθετεί στο 669-70 την εκστρατεία του Γιαζίντ κατά της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος μάλιστα είχε μαζί του τέσσερις εκ των ακολούθων του Προφήτη Μωάμεθ, καθώς και την επιδρομή του Faḍālah b. 'Ubayd κατά του νησιού της Jerba στην Τυνησία. Μετά την διετία 668-670 οι επιχειρήσεις των Σαρακηνών δεν είχαν ως στόχο τους το κέντρο της αυτοκρατορίας και την Κωνσταντινούπολη. Στο γεγονός αυτό συντείνει η εμφάνιση διαφόρων τοπωνυμίων όπως αυτά της Ρόδου, Ταρσού, Ποδανδού καθώς και της Ισαυρίας στα σύνορα με την Συρία. Έκτοτε ο πόλεμος μεταξύ Βυζαντίου και χαλιφάτου μεταφέρθηκε στην θάλασσα, με τους Άραβες να επιτίθενται κατά των αφρικανικών ακτών και των νησιών της ανατολικής Μεσογείου²⁷⁴.

Αντίστοιχα οι Βυζαντινοί κινήθηκαν κατά των συριακών παραλίων νότια της Baniyas. Στην μάχη που ακολούθησε σκοτώθηκε ο διοικητής της Ḥims 'Abdallāh b. Qurṭ al-Thumālī al-Azdī. Τόσο οι αραβικές επιδρομές, όσο και αυτή των Βυζαντινών στη Συρία τοποθετούνται στο 675-676. Η νίκη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων με τη θανάτωση ηγετικών προσωπικοτήτων του αραβικού στρατού, καθώς και η μείωση των επιδρομών και θαλασσίων επιχειρήσεων έως και τον θάνατο του Μωαβία, αποτελούν ενδείξεις για μια συντονισμένη προσπάθεια αντεπίθεσης του Βυζαντίου έναντι του χαλιφάτου²⁷⁵. Κατά το 678-9 δεν μαρτυρείται ναυτική επιχείρηση των Αράβων στην Μεσόγειο, ενώ η τελευταία μνεία σε χερσαία επιδρομή εμφανίζεται κατά το 679-680 ή 680-681, πιθανότατα στην περιοχή της Ισαυρίας (Sawriyah)²⁷⁶.

²⁷² Πέραν της Αντιόχειας της Συρίας, δύο ακόμα ομώνυμες πόλεις εντοπίζονται στην Μ. Ασία (Πισιδία και Ισαυρία αντίστοιχα).

²⁷³ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 273.

²⁷⁴ ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τομ. 5, σελ. 24-27.

²⁷⁵ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 274-275.

²⁷⁶ Ο.π., σελ. 274-75.

Η ανάκαμψη του Βυζαντίου

Σημείο καμπής στην εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου σύμφωνα με τον Θεόφιλο Εδέσσης ήταν η νίκη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων απέναντι στον Sufyān b. 'Awf (674). Η ήττα του εκστρατευτικού σώματος των Σαρακηνών σήμανε το τέλος των αραβικών διεισδύσεων στα εδάφη της Μ. Ασίας, ανατρέποντας τις ισορροπίες προς όφελος του Βυζαντίου²⁷⁷. Η αναφορά αυτής της μάχης σώζεται στα έργα των Θεοφάνη, Αγαπίου και Μιχαήλ Σύρου²⁷⁸, με μικρές διαφοροποιήσεις στα παράλληλα χωρία²⁷⁹.

Κατά τον Jankowiak η αναφορά στο κείμενο του Τραϊανού για την καταστροφή του στόλου στο Συλλαίον πιθανότατα απηχεί τα γεγονότα της καταπόντισης των αραβικών πλοίων στα ανοικτά της Λυκίας²⁸⁰. Και για τα δύο κείμενα η καταστροφή του στόλου του χαλίφη υπήρξε σημαντικό πλήγμα για το χαλιφάτο, αποτελώντας σημείο καμπής για την εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου²⁸¹.

Μνεία της εκστρατείας του Sufyān b. 'Awf εμφανίζεται και στα αραβικά ιστορικά κείμενα. Η επιχείρηση του στρατηγού στα βυζαντινά εδάφη χρονολογείται μεταξύ 672 και 674-5²⁸². Σύμφωνα με την πρωιμότερη αναφορά σε αυτήν από τον al-Wāqidī την οποία διασώζει ο al-Ṭabarī, ο Sufyān πέθανε ηγούμενος μιας χειμερινής επιδρομής κατά του Βυζαντίου.

Πέρα από την νίκη των αυτοκρατορικών δυνάμεων το 674 ενδεικτική της ανάκαμψης του Βυζαντίου στον πόλεμο με τον χαλιφάτο είναι και έντονη κινητικότητα του στόλου που περί το 673 επιχειρούσε σε μεγάλη απόσταση από την Κωνσταντινούπολη²⁸³. Ο al-Kindī στο έργο του *Βίβλος των Κυβερνητών της Αιγύπτου*

²⁷⁷ Ό.π., σελ. 275.

²⁷⁸ Θεοφάνης, σελ. 354, στιχ. 11–17. Για τα μεταφρασμένα χωρία των Αγαπίου και Μιχαήλ Σύρου στα αγγλικά βλ. HOYLAND, *Theophylus of Edessa's*, σελ. 167–8.

²⁷⁹ Ο Θεοφάνης αναφέρει τα ονόματα των διοικητών και των δύο στρατευμάτων παραλείποντας την μνεία της περιοχής όπου διεξήχθη η μάχη. Ο Μιχαήλ Σύρος αντίθετα διατηρεί την πληροφορία σχετικά με την διεξαγωγή της μάχης την οποία τοποθετεί σε μια παράκτια πόλη της Λυκίας, η οποία είχε πολιορκηθεί από τους Άραβες.

²⁸⁰ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 276.

²⁸¹ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 276.

²⁸² Ό.π., σελ. 277.

²⁸³ Ό.π., σελ. 277.

(*Kitab el 'umara' (el wulah) wa Kitab el qidah* συνταχθέν περί το 961), αναφέρεται σε μια επίθεση του βυζαντινού στόλου κατά της Παράλου, την περίοδο που κυβερνήτης της επαρχίας ήταν ο Maslama b. Mukhallad²⁸⁴.

Οι επιχειρήσεις του αυτοκρατορικού στόλου το 673, έδωσαν την πρωτοβουλία των κινήσεων στους Βυζαντινούς. Συνέπεια της εξέλιξης αυτής ήταν η καταστροφή του εκστρατευτικού σώματος του Sufyān b. 'Awf έναν χρόνο αργότερα. Η ήττα αυτή με την παράλληλη εξολόθρευση του αραβικού στόλου συνέβαλλε στην ισχυροποίηση των δυνάμεων του Κωνσταντίνου Δ', οι οποίες μαζικά αντεπιτέθηκαν κατά του χαλιφάτου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 670²⁸⁵.

Αποκλιμάκωση της αραβικής απειλής

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω παρά το γεγονός πως ο πατριάρχης Θωμάς (667-669) δεν κατόρθωσε να στείλει την συνοδική του επιστολή προς τον πάπα Ρώμης, το ίδιο δεν ίσχυσε για τους διαδόχους του. Οι πατριάρχες Ιωάννης Ε' (669-75), Κωνσταντίνος (675-77) και Θεόδωρος (677-679) προσπάθησαν να ανασυστήσουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο εκκλησιών. Η αδυναμία των προκαθήμενων της βυζαντινής εκκλησίας να προσεγγίσουν την Αγία Έδρα, οδήγησε τον Κωνσταντίνο Δ' να επιχειρήσει την αναθέρμανση των σχέσεων μεταξύ τους αποστέλλοντας ο ίδιος επιστολή στον πάπα²⁸⁶.

Επομένως, κατά την περίοδο οπότε η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, η επικοινωνία μεταξύ Βυζαντίου-Ρώμης συνεχιζόταν απρόσκοπτα. Πρεσβείες έφευγαν από την αυτοκρατορική πρωτεύουσα προς την

²⁸⁴ E. W. BROOKS, *The relations between the Empire and Egypt from a new Arabic source*, BZ 22, 1913, σελ. 381–91, 389, when he was amīr, the Romans landed at al-Burullus in the year 53/672–3, and there were martyred at that time Wardān, a client of 'Amr b. al- 'Āṣ, and 'Āidh b. Tha'labah al-Balawī and Abū Ruqayyah 'Amr b. Qays al-Lakhmī with a large number of men.

²⁸⁵ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 278.

²⁸⁶ ACO, ser. sec. II, σελ. 4, στ. 2–10 : ἐν εἰδήσει ποιούμεθα τὴν ὑμετέραν πατρικὴν μακαριότητα, ὡς ὁ προχειρισθεὶς Θεόδωρος, ὁ ἀγιώτατος καὶ μακαριώτατος πατριάρχης τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν ταύτης καὶ βασιλίδος πόλεως, ἀνήγαγε τῇ ἡμετέρᾳ γαλήνῃ ὑφορᾶσθαι αὐτὸν στεῖλαι τὰ πρὸς συνήθειαν συνοδικὰ πρὸς τὴν ὑμετέραν πατρικὴν μακαριότητα, μήπως ἀπρόσδεκτα γένωνται, καθὼς καὶ τὰ ἐπὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ πατριαρχῶν γεγονόσιν· ἀλλ' ὅτι μᾶλλον συνεῖδε προτρεπτικῇ ἐπιστολῇ χρῆσασθαι πρὸς τὴν ὑμετέραν πατρικὴν μακαριότητα, ἦντινα καὶ ἔστειλε, καὶ ταύτης ἐν εἰδήσει πάντως γέγονεν ἡ ὑμετέρα πατρικὴ μακαριότης καὶ οὐ συνεῖδομεν διὰ τῆς παρούσης ἡμῶν εὐσεβοῦς σάκρας περὶ τῆς τοιαύτης ἐπιστολῆς πολυλογία χρῆσασθαι.

αιώνια πόλη, ενώ οι Βυζαντινοί συνέχιζαν να ενημερώνονται για τα τεκταινόμενα στη δύση²⁸⁷. Η επιστολή του Κωνσταντίνου Δ΄ προς τον πάπα Δόνο, διατείνεται ο Jankowiak, δεν σχετίζεται με την πορεία της πολιορκίας, αλλά αποτελεί συνέπεια της αισθητής βελτίωσης της θέσης του Βυζαντίου κατά το β΄ μισό της δεκαετίας του 670²⁸⁸.

Μια ακόμα ένδειξη της δυνατότητας του αυτοκράτορα να ανταποκριθεί σε ζητήματα πέραν της αραβικής απειλής, είναι και η μνεία στα θαύματα του Αγ. Δημητρίου μιας πολιορκίας της πόλης της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους του Στρυμόνα²⁸⁹. Μετά την θανάτωση από τον αυτοκράτορα του Περβούνδου αρχηγού των Σλάβων, οι τελευταίοι σε αντίποινα επιτέθηκαν κατά της Θεσσαλονίκης την οποία πολιορκήσαν για δύο έτη. Μην έχοντας τη δυνατότητα να εκστρατεύσει εναντίον τους, ο αυτοκράτορας εξόπλισε δέκα πλοία και τα έστειλε στην περιοχή για να συνδράμουν τους αμυνόμενους. Οι Σλάβοι σύντομα επεξέτειναν την δράση τους και πέρα από την Θεσσαλονίκη, φτάνοντας έως την Άβυδο όπου κατόρθωσαν να συλλάβουν τους αξιωματικούς του τελωνείου μαζί με τα πλοία τους²⁹⁰. Θορυβημένος από την εξέλιξη αυτή ο αυτοκράτορας κινήθηκε εναντίον τους. Χερσαίες δυνάμεις νίκησαν τους Σλάβους τερματίζοντας έτσι την πολιορκία της Θεσσαλονίκης.

Σύμφωνα με τον Lemerle η πολιορκία αυτή πρέπει να τοποθετηθεί στις 25 Ιουλίου 677²⁹¹. Η αναφορά της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης, η τοποθέτησή της στο 677, καθώς και η δυνατότητα του αυτοκράτορα να κινητοποιήσει στρατό και στόλο εναντίον των Σλάβων του Στρυμόνα σε μια περίοδο όπου η αραβική επίθεση κατά της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, αποτελούν μια ακόμα ένδειξη για την αδυναμία τοποθέτησης της α΄ αραβικής πολιορκίας μεταξύ 674-678²⁹². Αν και η Κωνσταντινούπολη δεν απειλούταν από τους Σαρακηνούς, ο

²⁸⁷ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 285-286.

²⁸⁸ Ο.π., σελ. 285-286.

²⁸⁹ Ο.π., σελ. 286-287.

²⁹⁰ Θαύματα Αγ. Δημητρίου, έκδ. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkan*, 2 τ., Παρίσι 1979, σελ. 220, στιχ. 6-11, «τῶν γὰρ ἀπάντων Σκλαβίνων τῶν ἀπὸ τοῦ Στρυμῶνος καὶ Ρυγχίνου λοιπὸν ἐκ τῶν ἔνθεν μερικῶς καταπαυσάντων, καὶ διὰ ζευκτῶν πλοίων τοὺς θαλαττίους πλωτῆρας, τοὺς ἐπὶ παρακομιδῇ καρπῶν ἐν τῇ βασιλευδούσῃ ἀνιόντας πόλει, παμπόλλους ἐκπορθήσαντες, ἀπὸ τε τῶν νήσων καὶ τῆς στενῆς θαλάττης καὶ τῶν ἐπὶ τὸ Πάριον καὶ Προκόννησον τόπους, καὶ αὐτοὺς τοὺς εἰς τὸ τελωνεῖον ἅμα τῶν πλωτῶν αἰχμαλωτίσαντες μετὰ πλείστων νηῶν οἴκοι ἐπὶ θυλάκου ἀπίασι.».

²⁹¹ LEMERLE, *Les plus anciens recueils*, τ. 2, σελ. 128-33.

²⁹² JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 287-289.

πόλεμος με το χαλιφάτο συνεχιζόταν εξ' ου και η αδυναμία του Κωνσταντίνου Δ' να αποστείλει εξαρχής σώμα στρατού εναντίον των εξεγερμένων Σκλαβηνών²⁹³.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, καθίσταται σαφές πως μια πολιορκία της Κωνσταντινούπολης μεταξύ 674-678 θα πρέπει να απορριφθεί. Η χρονολόγηση αυτή οφείλει την εμφάνισή της στην προσπάθεια του Θεοφάνη να συμβιβάσει τις πηγές που είχε στη διάθεσή του, γεγονός που διατάραξε την ροή της αφήγησης των κειμένων από τα οποία εξαρτήθηκε. Η απομόνωση των πηγών του Πατρικίου Τραϊανού και περισσότερο αυτής του Θεόφιλου Εδέσσης φέρνει στο φως μια τελείως διαφορετική εικόνα για τον αραβο-βυζαντινό πόλεμο την δεκαετία του 670. Σύμφωνα με αυτήν οι αυτοκρατορικές δυνάμεις με επιχειρήσεις σε ξηρά και θάλασσα, ήδη από το 672-3, κατόρθωσαν να ανατρέψουν την εις βάρος τους κατάσταση. Η τελική επικράτηση επί των Σαρακηνών πιθανότατα επετεύχθη περί το 678. Η εξέλιξη αυτή δικαιολογεί την αποστολή στρατεύματος εναντίον των Σλάβων που πολιορκούσαν την Θεσσαλονίκη ήδη από τον Ιούλιο του 677, καθώς και την προσήλωση του ηγεμόνα στην κατάργηση του σχίσματος των εκκλησιών, γεγονός που επετεύχθη μέσω της Στ' Οικουμενικής Συνόδου. Εν συνεχεία, θα επιχειρηθεί μια νέα χρονολόγηση της α' αραβικής πολιορκίας.

Η εκστρατεία του Yazīd b. Mu'āwiyah κατά της Κωνσταντινούπολης (667-669)

Σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, η σημαντικότερη επίθεση των στρατευμάτων του χαλίφη Μωαβία με σκοπό την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης αποδίδεται στον γιό του Γιαζίντ (Yazīd b. Mu'āwiyah)²⁹⁴. Η σπουδαιότητα της εκστρατείας του ενισχύεται από την συμμετοχή σε αυτή μερικών εκ των ακολούθων του Προφήτη Μωάμεθ²⁹⁵. Σκοπός την κίνησης του Γιαζίντ ήταν η κατάληψη της

²⁹³ Ο.π., σελ. 287-289.

²⁹⁴ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 290.

²⁹⁵ Αυτοί ήταν οι 'Abdallāh b. 'Abbās ξάδελφος του προφήτη Μωάμεθ και γενάρχης της μετέπειτα δυναστείας των Αββασιδών, 'Abdallāh b. 'Umar γιός του δεύτερου χαλίφη, Abdallāh b. al-Zubayr γιός μιας εκ των αδερφών της συζύγου του προφήτη 'Ā'isha, Abū Ayyūb al-Anṣārī που φιλοξένησε τον προφήτη κατά την διαμονή του στη Μεδίνα.

Κωνσταντινούπολης και η συνακόλουθη κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας²⁹⁶. Οι Άραβες ιστορικοί δεν αναφέρονται με σαφήνεια στην έκβασή της, ενώ ασυμφωνία υπάρχει και σχετικά με την χρονολόγησή της, η οποία τοποθετείται από το 669-670 έως και το 674-675²⁹⁷. Η εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης είχε σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, καθώς ο Μωαβίας ήλπιζε πως η επιτυχία του γιού του στην πολιορκία θα εγγυούταν την αποδοχή του Γιαζίντ ως διαδόχου στον θρόνο του χαλιφάτου²⁹⁸.

Μοναδικές πηγές που διατηρούν μια πληρέστερη εικόνα της εκστρατείας του Γιαζίντ, σύμφωνα με τον Jankowiak, είναι δύο ισπανικά χρονικά του 8ου αιώνα²⁹⁹. Η περιγραφή των γεγονότων όπως εμφανίζεται στις παραπάνω πηγές επιτρέπει τη συσχέτισή τους με τον διετή αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης κατά την πατριαρχία του Θωμά (667-669). Το πρώτο εκ των δύο παραπάνω κειμένων *Continuatio Byzantia Arabica*, είναι γνωστό και ως *Ισπανικό χρονικό του 741*³⁰⁰. Η συγγραφή του εντοπίζεται μια δεκαετία μετά την κατάκτηση της Ισπανίας από τους Σαρακηνούς³⁰¹. Δεύτερο έργο είναι το *Μοζαραβικό χρονικό του 754* ή *Continuatio Hispana*³⁰². Ο Jankowiak εικάζει πως τα κείμενα αυτά αποτελούν μετάφραση μιας αραβικής πηγής, γραμμένης προ του 724, η οποία διατηρούσε αναλλοίωτη τη σχετιζόμενη με τους Ωμεϋάδες ιστορική παράδοση³⁰³.

Σύμφωνα με το χρονικό του 741 ο χαλίφης Μωαβίας διέταξε την συγκέντρωση ενός μεγάλου εκστρατευτικού σώματος (100.000 άνδρες) το οποίο υπό την ηγεσία του Γιαζίντ θα κινούταν κατά της Κωνσταντινούπολης. Η πολιορκία της πόλης παρά την σφοδρότητά της ήταν ανεπιτυχής. Κατά την υποχώρησή τους οι Σαρακηνοί επιδόθηκαν στην δήμευση της Μ. Ασίας, ώσπου μετά από δύο χρόνια επέστρεψαν την Συρία.³⁰⁴ Παρά την απουσία σαφούς χρονολόγησης η εκστρατεία

²⁹⁶ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople»,σελ. 290.

²⁹⁷ *Ο.π.*, σελ. 290.

²⁹⁸ *Ο.π.*, σελ. 290.

²⁹⁹ *Ο.π.*, σελ. 292.

³⁰⁰ *Continuatio Byzantia Arabica*, έκδ. J. GIL, *Corpus scriptorum Muzarabiorum*, τ. 1, Μαδρίτη 1973, σελ. 7–14. Στο εξής *Cont. Byz. Arab.*

³⁰¹ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople»,σελ. 293-294.

³⁰² *Continuatio Hispana*, έκδ. J. GIL, *Corpus scriptorum Muzarabiorum*, τ. 1, Μαδρίτη 1973, σελ. 15–54.

³⁰³ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople»,σελ. 294

³⁰⁴ *Cont. Byz. Arab.*, §27, σελ. 11, στιχ. 1-6, Moabia Sarracenorum rex centum milia uirorum, quae Yzit filio suo cui et regnum decreuerat, famularentur obsequio, direxit ad Constantinopolim debellandum. quam dum per omne uernum tempus obsidione cingerent et famis ac pestilentiae laborem

τοποθετείται είτε πριν είτε μετά την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ΄ στον θρόνο (668-669)³⁰⁵. Οι αναφορές για διετή εκστρατεία του Γιαζίντ συμπίπτουν με την αναφορά του Χαρτοφύλακα Γεωργίου στον διετή αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες.

Δεδομένου του μεγέθους της επιχείρησης των Σαρακηνών εντύπωση προκαλεί η απουσία μνείας της από τις βυζαντινές και ανατολικές πηγές. Αντίθετα, ο Θεοφάνης διασώζει πληροφορίες σχετικά με μια επιδρομή του Γιαζίντ, η οποία αναφέρει πως τερματίστηκε στην Χαλκηδόνα³⁰⁶.

Ένα ακόμα κείμενο συριακής προέλευσης, το οποίο διατηρεί μια ανεκδοτολογικού χαρακτήρα αφήγηση για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, είναι το *Μαρωνιτικό Χρονικό*³⁰⁷. Στο τέλος του χειρογράφου διασώζεται μια αναφορά σε εξόρμηση των Βυζαντινών οι οποίοι βρίσκονταν εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης, αποκλεισμένη από τα στρατεύματα του Γιαζίντ που είχαν προβεί στον αποκλεισμό της.³⁰⁸ Η αναφορά αυτή πιθανότατα αποτελούσε ένα μόνο γεγονός της ευρύτερης αφήγησης της πολιορκίας, η οποία ωστόσο δεν σώθηκε³⁰⁹. Ως εκ τούτου η μαρτυρία αυτή θα πρέπει να συσχετιστεί με την επίθεση κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας περί το 668. Μοναδικό εμπόδιο στον συσχετισμό αυτόν αποτελεί η τοποθέτηση της πολιορκίας από τον *Μαρωνιτικό Χρονικό* στο εικοστό πρώτο έτος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β΄ (682-683)³¹⁰.

Η ανάμνηση της α΄ αραβικής πολιορκίας κατά την λειτουργία της 25^{ης} Ιουνίου κάθε έτους, σύμφωνα με το *Τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας*, επιβεβαιώνει την αναφορά των ισπανικών χρονικών σχετικά με την διεξαγωγή της πολιορκίας³¹¹. Αν η

non tolerarent, relicta urbe plurima oppida capientes onusti praeda Damascum et regem, a quo directi fuerant, post biennium salutifere reuiserunt.

³⁰⁵ Η επίθεση του Γιαζίντ τοποθετείται από τον συντάκτη της *Continuatio Byzantia Arabica* αμέσως μετά την ανάρρηση του Κωνσταντίνου Δ΄ στον θρόνο, βλ. *Cont. Byz. Arab.*, §26, σελ. 11, Constantinus apud Syracusam audiens seditione suorum occisum patrem coronatur imperio regnans annis.

Αντίθετα ο συντάκτης του *Continuatio Hispana* την τοποθετεί πρό της αναρρήσεως του Κωνσταντίνου Δ΄, βλ. *Continuatio Hispana*, σελ. 25, §23, στιχ. 1-2, Qui Mauia C uirosum ad odsequendum uel Constantinopolim pergendum filio tradidit, και σελ. 25, §24, στιχ. 1-3,... Romanorum sexagesimus Constantinus Constantii filius imperio coronatur.

³⁰⁶ Θεοφάνης, σελ. 350, στιχ. 27– σελ. 351, στιχ. 9.

³⁰⁷ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 296-297.

³⁰⁸ A. PALMER, *The seventh century in the West-Syrian chronicles*, Translated texts for historians 15, Λίβερπουλ 1993, σελ. 32–33.

³⁰⁹ JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 297.

³¹⁰ *Ο.π.*, σελ. 297.

³¹¹ *Ο.π.*, σελ. 298.

25^η Ιουνίου αποτελεί την ημερομηνία λήξης της επίθεσης του Γιαζίντ, η έναρξή της την Άνοιξη του ίδιου έτους φαντάζει ακριβείς.³¹²

Συνεπώς, παρά τον μικρό όγκο και την αποσπασματική φύση των αναφορών, η εκστρατεία του γιού του χαλίφη Μωαβία κατά της Βασιλεύουσας μπορεί να επιβεβαιωθεί. Το ερώτημα σχετικά με τη δράση του κατά τον ένα περίπου χρόνο που παρέμεινε στα βυζαντινά εδάφη μετά την λύση της πολιορκίας παραμένει³¹³. Η καθυστέρηση της άφιξης των νέων σχετικά με την δολοφονία του Κώνσταντα Β' στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και η αδυναμία του πατριάρχη Θωμά να αποστείλει την συνοδική του επιστολή στον πάπα λόγω του αραβικού αποκλεισμού, οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο Γιαζίντ παρέμεινε στα περίχωρα της πόλης έως το Θέρος του 669 οπότε επέστρεψε στη Δαμασκό. Όσον αφορά την κατάληξη της εκστρατείας, το *Χρονικό του 1234* αναφέρει πως η αραβική επιθετικότητα ανάγκασε τους Βυζαντινούς να συνθηκολογήσουν³¹⁴.

Βάση των όσων αναλύθηκαν ανωτέρω είναι πλέον δυνατή η απόρριψη της μνείας του Θεοφάνη σχετικά με μια επτάχρονη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 670. Η λεπτομερέστερη προσέγγιση των πηγών οδηγεί στην καταγραφή ενός διετούς αποκλεισμού της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας περί το 667-9 και μιας σύντομης πολιορκίας της το 668. Αιτία της διαστρέβλωσης των γεγονότων της περιόδου ήταν η παρεμβολή του κειμένου του Πατρικίου Τραϊανού στο κατά τα άλλα ιστορικά ακριβές έργο του Θεοφίλου Εδέσσης. Παρόλα αυτά, μέρος των πληροφοριών που παρέχονται από τον Τραϊανό μπορούν να επιβεβαιωθούν. Τέτοιες είναι η διαχείμαση του αραβικού στόλου στην Κύζικο κατά το 670-1 και η ήττα των Σαρακηνών στην περιοχή του Συλλαίου το 673-4. Ακόμα και η πληροφόρησή του σχετικά με την επταετή αραβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης μπορεί να αιτιολογηθεί βάσει της συνεχούς απειλής που αποτελούσαν οι Σαρακηνοί για την αυτοκρατορία από το 667-8 έως και το 673-4.

³¹² Για περισσότερες πηγές που επιβεβαιώνουν την παρουσία αραβικού στόλου (αιγυπτιακού και Συριακού) κατά τον αποκλεισμό του 667-669 βλ. JANKOWIAK, «The first arab siege of Constantinople», σελ. 298-300.

³¹³ Η πολιορκία όπως αναφέρθηκε λύθηκε στις 25 Ιουνίου του 668, ενώ ο Γιαζίντ επέστρεψε στην Συρία ένα χρόνο αργότερα το 669.

³¹⁴ HOYLAND, *Theophilus of Edessa's* p. 161, Mu'āwiyah sent his son Yazīd, who caught up with Faḍālah and then together they invaded the territory of the Romans. They took captives and plundered, and generally did as they wanted. Under the pressure of this aggression the Romans offered them gifts; the Arabs made peace and went back to their country.

Κατά συνέπεια η α' αραβική πολιορκία της Πόλης θα πρέπει να μετατεθεί στα τέλη της δεκαετίας του 660. Βάση της μαρτυρίας του Χαρτοφύλακα Γεωργίου, οι Αραβες απέκλεισαν τη Κωνσταντινούπολη για ένα διάστημα δύο ετών (667-669). Κατά το διάστημα αυτό οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να αντιδράσουν, καθώς ο αυτοκρατορικός στόλος βρισκόταν στις Σικελία. Ο Γιαζίντ εξαπέλυσε την επίθεσή του κατά της πρωτεύουσας το 668, ωστόσο το μέγεθος του στρατεύματος (100.000 άνδρες κατά την μαρτυρία του Ισπανικού χρονικού του 741) δεν επέτρεψε την διατήρησή της επί μακρών (Άνοιξη 668-25 Ιουνίου 668). Παρά τη λύση της πολιορκίας, τα αραβικά στρατεύματα παρέμειναν στην περιοχή, συνεχίζοντας για έναν ακόμα χρόνο το αποκλεισμό της πόλης από ξηρά και θάλασσα. Η τροπή αυτή οδήγησε τον Κωνσταντίνο Δ' στο να συνθηκολογήσει με τους Σαρακηνούς. Αφού έλαβε δώρα, όπως αναφέρει το *Χρονικό του 1234*, ο Γιαζίντ συμφώνησε στην άρση του αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης και λίγο αργότερα επέστρεψε στη Δαμασκό (669). Η πολιτική στόχευση του Μωαβία είχε εκπληρωθεί, καθώς η επιτυχία του γιού του να επιβάλλει στον Βυζαντινό αυτοκράτορα συνθήκη ειρήνης ενδυνάμωσε την θέση του στην προσπάθεια ανάδειξής του ως διαδόχου στο θρόνο του χαλιφάτου. Την λήξη της εκστρατείας του ωστόσο ακολούθησε η αύξηση της αραβικής επιθετικότητας στην περιοχή, πρώτη εκδήλωση της οποίας ήταν η διαχείριση του Φαδαλά στην Κύζικο το 670-1. Η κατάσταση για την αυτοκρατορία άρχισε σταδιακά να βελτιώνεται. Το 672-3 βυζαντινός στόλος επιτέθηκε κατά του αραβικού ναυστάθμου της Παράλου στην Αίγυπτο, τον οποίο κατέστρεψε. Δύο χρόνια αργότερα, ήρθε η κομβικής σημασίας νίκη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην περιοχή της Λυκίας (673-4). Οι πατρίκιοι Φλώρος, Κυπριανός και Πετρωνάς κατατρόπωσαν τις δυνάμεις του Sufyān b. 'Awf (30.000 νεκροί). Παράλληλα με την ήττα των αράβων στη ξηρά, ο βυζαντινός στόλος κατέστρεψε ανοικτά της Λυκίας μια μοίρα στόλου που επιχειρούσε ταυτόχρονα με τον Sufyān (Συλλαίον κατά τον Πατρίκιο Τραϊανό). Έκτοτε, η πορεία του πολέμου ανατράπηκε προς όφελος της αυτοκρατορίας. Η τελική επικράτηση του Βυζαντίου ήρθε το 678 όταν βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα (γνωστό στις πηγές ως Μαρδαΐτες) διαπεραιώθηκε στις ακτές του Λιβάνου, καταλαμβάνοντας τα υψίπεδα της περιοχής προξενώντας σημαντικά προβλήματα στον Μωαβία. Ως αποτέλεσμα της δράσης των Μαρδαϊτών στην περιοχή οι αραβικές επιδρομές στα εδάφη της αυτοκρατορίας παρεμποδίστηκαν. Η δυνατότητα του Κωνσταντίνου Δ' να αποστείλει στράτευμα εναντίον των Σλάβων που πολιορκούσαν την Θεσσαλονίκη το 677, καθώς και η

στροφή του στην επίλυση της μονοθελητικής έριδας με την σύγκληση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου το 680 στην Κωνσταντινούπολη επιβεβαιώνουν την νικηφόρα για το Βυζάντιο έκβαση του πολέμου κατά τα τέλη της δεκαετίας του 670.

Η περίοδος της αναρχίας (685-717)

Ιουστινιανός Β΄ (685-695)

Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄ χαρακτηρίστηκαν από την γενικότερη βελτίωση της θέσης του Βυζαντίου. Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 670 ο πόλεμος με το χαλιφάτο άρχισε να γέρνει υπέρ της αυτοκρατορίας. Η επικράτηση του Κωνσταντίνου Δ΄ έναντι του χαλιφάτου επιβεβαιώθηκε μετά και την νικηφόρα εκστρατεία του στην περιοχή της Κιλικίας (684-685) η οποία κατέληξε στην συνθηκολόγηση του χαλίφη Άμντ αλ-Μαλίκ³¹⁵. Η ειρήνευση μεταξύ των εκκλησιών και η μεσίτευση του πάπα οδήγησαν στην υπογραφή συνθήκης ειρήνης με τους Λομβαρδούς στην Ιταλία. Στη βόρεια Αφρική η πολιτική συμμαχιών με τις βερβερικές φυλές πέτυχε να περιορίσει την αραβική προέλαση.

Τον Κωνσταντίνο Δ΄ διαδέχθηκε στον θρόνο ο γιός του Ιουστινιανός Β΄, ο οποίος χρίστηκε αυτοκράτορας στην ηλικία των 17 ετών (Σεπτέμβριος 685). Παρά το γεγονός πως οι πηγές τον παρουσιάζουν με τα μελανότερα χρώματα, ο διάδοχος του Κωνσταντίνου αναδείχθηκε ικανός ηγεμόνας. Ήδη κατά το πρώτο έτος της βασιλείας του πέτυχε, εκμεταλλευόμενος τα εσωτερικά προβλήματα στο χαλιφάτο, να επεκτείνει την συνθήκη που είχε υπογράψει ο πατέρας του με τον Άμντ αλ-Μαλίκ. Πέραν τον χρηματικών και λοιπών ανταλλαγμάτων ο Ιουστινιανός έγινε αποδέκτης του ημίσεως των προσόδων της Αρμενίας, της Ιβηρίας καθώς και της Κύπρου³¹⁶. Μοναδική υποχρέωση του αυτοκράτορα ήταν η απόσυρση των Μαρδαϊτών, τους οποίους φαίνεται εγκατέστησε στη Μ. Ασία³¹⁷.

Η θετική για την αυτοκρατορία εξέλιξη στο μέτωπο με τους Άραβες έδωσε τη δυνατότητα στον Ιουστινιανό Β΄ να στραφεί κατά των Σκλαβηνίων στη Βαλκανική. Κατά το 687-688 ο αυτοκράτορας εκστράτευσε κατά των εναντίων τους

³¹⁵ ΚΑΕΓΙ, «Confronting Islam» σελ. 381-2.

³¹⁶ Θεοφάνης, σελ. 363, στιχ. 7-11, ἵνα ὁ βασιλεὺς παύσῃ τὸ τῶν Μαρδαϊτῶν τάγμα ἐκ τοῦ Λιβάνου, καὶ διακώλυσῃ τὰς ἐπιδρομὰς αὐτῶν· καὶ Ἀβιμέλεχ δώσῃ τοῖς Ῥωμαίοις καθ' ἑκάστην ἡμέραν νομίσματα χίλια καὶ ἵππον καὶ δοῦλον· καὶ ἵνα ἔχῃσιν κοινὰ κατὰ τὸ ἴσον τοὺς φόρους τῆς Κύπρου καὶ Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας.

³¹⁷ LILIE, *Die byzantinische Reaktion*, σελ. 102-8.

κατορθώνοντας να επιβάλλει την βυζαντινή επικυριαρχία σε έναν αριθμό σλαβικών φυλών. Μεγαλύτερο όφελος ωστόσο ήταν η μεταφορά σημαντικού αριθμού Σκλαβηνών αιχμαλώτων στην Μ. Ασία (Βιθυνία, Καππαδοκία), όπου επάνδρωσαν τους θεματικό στρατό των επαρχιών³¹⁸.

Η μεταφορά κατοίκων της Κύπρου στην περιοχή της Κυζίκου έγινε πιθανότατα κατά παράβαση της συνθήκης ειρήνης με το χαλιφάτο, γεγονός που όξυνε τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο κράτη³¹⁹. Το τεταμένο αυτό κλίμα είχε ως αποτέλεσμα ο Ιουστινιανός να σχεδιάσει μια εκστρατεία κατά του Άμπντ αλ-Μαλίκ (692-693). Στόχος των αυτοκρατορικών δυνάμεων ήταν η περιοχή του Ιράκ, καθώς ο χαλίφης πρόσφατα είχε κατορθώσει να επιβάλλει την αρχή του στην επαρχία. Η επιχείρηση του Ιουστινιανού αποδείχθηκε ανεπιτυχής, καθώς σύμφωνα με τις πηγές ένα μεγάλο τμήμα του εκστρατευτικού σώματος, αποτελούμενο από Σλάβους μετοίκους, αυτομόλησε στους Άραβες κατά την εξέλιξη της μάχης.³²⁰ Η ήττα των αυτοκρατορικών στρατευμάτων ενίσχυσε την θέση του Άμπντ αλ-Μαλίκ, ο οποίος υπέταξε εκ νέου την Αρμενία επιβάλλοντας καταβολή φόρου υποτέλειας,³²¹ ενώ ανανέωσε τις επιδρομές των Σαρακηνών στην Μ. Ασία³²². Η επιθυμία του Ιουστινιανού για καταξίωση στα πεδία των μαχών επιδείνωσε την θέση του κράτους, καθώς η ειρήνη που είχε συναφθεί μεταξύ του Κωνσταντίνου Δ΄ και του Άμπντ αλ-Μαλίκ τερματίστηκε.

Πέραν της πολιτικής των μαζικών εποικισμών η οποία ωφέλησε κατά βάση τις κατεστραμμένες, από τις συνεχείς αραβικές επιδρομές, περιοχές της Μ. Ασίας³²³, επί των ημερών του Ιουστινιανού Β΄ φαίνεται παγιώθηκε το σύστημα των θεμάτων. Τότε σύμφωνα με τον Haldon ολοκληρώθηκε ο διαχωρισμός της Μ. Ασίας σε Θέματα, διοικητές των οποίων τέθηκαν στρατιωτικοί αξιωματούχοι απευθείας υπόλογοι στον αυτοκράτορα³²⁴.

³¹⁸ Θεοφάνης, σελ. 364.

³¹⁹ Θεοφάνης, σελ. 365, στιχ. 8-11.

³²⁰ Θεοφάνης, σελ. 366, στιχ. 16-20.

³²¹ Θεοφάνης, σελ. 366, στιχ. 25-26.

³²² LILIE, *Die byzantinische Reaktion*, σελ. 109 κ. ε.

³²³ Η πολιτική των εποικισμών δεν ήταν καινούρια. Ο Ιουστινιανός μεταξύ άλλων είχε επιδοθεί στην μετακίνηση πληθυσμών εντός των συνόρων του κράτους. Αντίστοιχη πολιτική είχε εφαρμόσει και ο Κωνσταντίνος Δ΄ σε συνέχεια της οποίας έδρασε και ο διάδοχός του Ιουστινιανός Β΄.

³²⁴ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 72-73.

Στο πεδίο της θρησκευτικής του πολιτικής ο Ιουστινιανός επεξέτεινε τα όσα είχαν θεσπιστεί από τον προκάτοχό του. Μοναδική διαφοροποίησή του από τα πεπραγμένα του Κωνσταντίνου Δ΄ ήταν η προσπάθειά του να προωθήσει το πρωτείο της βυζαντινής εκκλησίας έναντι του πάπα³²⁵. Επιστέγασμα της πολιτικής του αυτής ήταν η σύγκληση της Πενθέκτης ή συνόδου του Τρούλου (από την αίθουσα στην οποία διεξήχθη) το 692. Στόχος των εργασιών της ήταν η επίλυση ζητημάτων που είχαν προκύψει κατά τις δύο προηγούμενες Οικουμενικές συνόδους (553 και 680-1 αντίστοιχα)³²⁶. Σημαντικότερες αποφάσεις που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών της ήταν οι σχετικές με την δικαιοδοσία των εκκλησιών παλαιάς και νέας Ρώμης καθώς και η μεταξύ τους σχέση³²⁷.

Παρά την ικανότητά του ως ηγεμόνα ο Ιουστινιανός κατέστη σύντομα αντιπαθής στο εσωτερικό του κράτους. Η θρησκευτική του πολιτική οδήγησε για μια ακόμα φορά σε ρήξη με την παπική εκκλησία. Η άρνηση του πάπα να δεχτεί τις αποφάσεις της συνόδου του 692 δεν ικανοποίησε τον αυτοκράτορα ο οποίος διέταξε την σύλληψή του. Ο πρωτοσπαθάριος Ζαχαρίας στάλθηκε στην Ρώμη έχοντας εντολή τη σύλληψη του προκαθήμενου της δυτικής εκκλησίας και την μεταφορά του στην Κωνσταντινούπολη. Η επιχείρηση αυτή ωστόσο απέτυχε, ενώ ο ίδιος ο Ζαχαρίας σώθηκε από το εξαγριωμένο πλήθος χάρη στην παρέμβαση του πάπα³²⁸. Το πλήγμα που δέχτηκε ο Ιουστινιανός Β΄ από αυτή την εξέλιξη ήταν μεγάλο.

Η θέση του επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο από μια σειρά αντιδημοτικών μέτρων. Τέτοια ήταν τα σκληρά δημοσιονομικά μέτρα που επιβλήθηκαν κατά την διάρκεια της βασιλείας του στους υπηκόους του κράτους. Αντίστοιχα η περιφρόνησή του για την σύγκλητο και τους αξιωματούχους του κράτους επιβάρυνε ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η ανατροπή του το 695 μετά από πραξικόπημα εναντίον του³²⁹. Στο θρόνο ανήλθε ο Λεόντιος, ευνοούμενος του δήμου των Βένετων και πρόσφατα διορισθείς στρατηγός του Θέματος Ελλάδος. Πρώτη απόφασή του ήταν η εξορία του Ιουστινιανού στην Χερσώνα, του οποίου στο μεταξύ απέκοψαν, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, την μύτη και την γλώσσα³³⁰.

³²⁵ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 73.

³²⁶ *Ο.π.*, σελ. 73.

³²⁷ *Ο.π.*, σελ. 73.

³²⁸ Judith HERRIN, *The Formation of Christendom*, Princeton 1987, σελ. 282-87.

³²⁹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 74-76..

³³⁰ Θεοφάνης, σελ. 369, στιχ. 24-26.

Λίγα είναι γνωστά για τον Λεόντιο, γεγονός που απορρέει από το βραχύ διάστημα της βασιλείας του (695-698). Η διακυβέρνηση του χαρακτηρίστηκε από την οριστική απώλεια των βυζαντινών κτήσεων στην Αφρική³³¹. Σχετικά με την εσωτερική του πολιτική οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, ωστόσο ο συσχετισμός του με τους Βένετους και η γενικότερη αίσθηση που διαρρέει από τα κείμενα οδηγεί στο συμπέρασμα πως ήταν λαοφιλής³³².

Το 697 πληροφορούμενος για τις εξελίξεις στην Αφρική ο Λεόντιος διέταξε την συγκέντρωση στόλου με σκοπό την αντιμετώπιση της αραβικής προέλασης. Βυζαντινή μοίρα στόλου υπό τον πατρίκιο Ιωάννη στάλθηκε με σκοπό να ανακαταλάβει την πόλη της Καρχηδόνας. Οι επιχειρήσεις του στρατού αποδείχθηκαν αρχικά επιτυχής καθώς η Καρχηδόνα και κάποιες γειτονικές της πόλεις απελευθερώθηκαν³³³. Σύντομα οι Άραβες εξαπέλυσαν μια νέα επίθεση (698) ανακαταλαμβάνοντας την Καρχηδόνα, η οποία έκτοτε χάθηκε οριστικά υπέρ των Σαρακηνών³³⁴. Ο αυτοκρατορικός στόλος μετέβη στην Κρήτη όπου ανέμενε ενισχύσεις με σκοπό την συνέχιση της εκστρατείας. Τότε στάση εκδηλώθηκε από τον στόλο του θέματος Κιβυρραιωτών. Ο πατρίκιος Ιωάννης καθαιρέθηκε, ενώ το πλήρωμα του στόλου ανακήρυξε αυτοκράτορα των διοικητές τους δρουγγάριο Αψίμαρο³³⁵.

Μετά από ολιγόμηνη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης ο Αψίμαρος εισήλθε θριαμβευτής. Αφού συνέλαβε τον Λεόντιο διέταξε τον ακρωτηριασμό και τον εγκλεισμό του στη μονή Δελμάτου καθιστώντας τον έτσι ακίνδυνο³³⁶. Αφού μετονομάστηκε Τιβέριος, σε μια προσπάθεια να συνδεθεί με τη δυναστεία του Ηρακλείου, ο Αψίμαρος χρίστηκε αυτοκράτορας³³⁷.

Η βασιλεία του Αψίμαρου-Τιβερίου διήρκησε από το 698 έως και το 705. Επί των ημερών του οι αραβικές επιδρομές στην Μ. Ασία εντάθηκαν, ενώ συνοδεύτηκαν

³³¹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 74.

³³² Θεοφάνης, σελ. 369, στιχ. 33-34 και σελ. 370-371, στιχ. 29-1.

³³³ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 74-75.

³³⁴ Θεοφάνης, σελ. 370, στιχ. 14-18.

³³⁵ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 75.

³³⁶ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 100, και Θεοφάνης, σελ. 371, στιχ. 4-7.

³³⁷ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 75.

από την συνεχιζόμενη υποχώρηση της βυζαντινής μεθορίου³³⁸. Όσον αφορά την απώλεια των βυζαντινών κτήσεων στην βόρεια Αφρική δεν έλαβε δράση, επιτρέποντας την περαιτέρω εδραίωση των Αράβων στη περιοχή. Στο μέτωπο της Μ. Ασίας αυτοκρατορικά στρατεύματα υπό την ηγεσία του Ηρακλείου, αδερφού του Αψίμαρου-Τιβέριου, σημείωσαν κάποια επιτυχία³³⁹. Κατά τον Lilie, ο Τιβέριος φαίνεται έλαβε επίσης δράση κατά των Σλάβων στα Βαλκάνια, γεγονός για το οποίο υπάρχουν ελάχιστες αναφορές³⁴⁰.

Ο πληθυσμός που είχε εγκατασταθεί στην Κύζικο ως αποτέλεσμα της εποικιστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄, επί της βασιλείας του Αψίμαρου μετεγκαταστάθηκε εκ νέου στην Κύπρο. Σημαντική ήταν τέλος η συμβολή του αυτοκράτορα στην επισκευή των τειχών της Κωνσταντινούπολης τα οποία φαίνεται βρίσκονταν σε κακή κατάσταση³⁴¹. Παρά την περιορισμένη του επιτυχία στον πόλεμο με τους Άραβες, αλλά και στην συνετή εσωτερική του πολιτική η διακυβέρνησή του αποδείχθηκε επίσης βραχύβια. Μετά ένα διάστημα επτά ετών ο Αψίμαρος καθαιρέθηκε το 705, προς όφελος του Ιουστινιανού Β΄.

Επάνοδος Ιουστινιανού Β΄ (705-711)

Κατά την περίοδο της εξορίας του στη Χερσώνα ο Ιουστινιανός δεν σταμάτησε να επιδιώκει την επιστροφή του στο θρόνο της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τις πηγές τέτοια ήταν η επιθυμία του ώστε σύντομα άρχισε να σχεδιάζει την ανατροπή του Αψίμαρου. Η δράση του αυτή θορύβησε τους κατοίκους της Χερσώνας, οι οποίοι θέλησαν να αποστείλουν τον Ιουστινιανό δέσμιο στην Κωνσταντινούπολη. Πληροφορούμενος την σχεδιαζόμενη κράτησή του, ο Ιουστινιανός διέφυγε στην πόλη Δάρας, όπου εν συνεχεία ήρθε σε επαφή με τον χαγάνο των Χαζάρων³⁴².

³³⁸ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 76.

³³⁹ *Ο.π.*, σελ. 76.

³⁴⁰ LILIE, *Die byzantinische Reaktion*, σελ. 112 κ. ε.

³⁴¹ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 76.

³⁴² Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 100, και Θεοφάνης, σελ. 372, στιχ. 26-31.

Μετά από μια ακόμα αποτυχημένη συνωμοσία εναντίον του, κατέληξε στην αυλή του Βούλγαρου χάνου. Με την βοήθεια του Τέρβελ ο Ιουστινιανός κατόρθωσε να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη και το 705 να χριστεί για μια ακόμα φορά αυτοκράτωρ Ρωμαίων³⁴³. Η συμβολή του Βούλγαρου χάνου στην επιτυχημένη στάση του Ιουστινιανού ήταν καθοριστικής σημασίας. Ως αναγνώριση της σημαντικής βοήθειας που προσέφερε στον αυτοκράτορα έγινε αποδέκτης του τίτλου του καίσαρα³⁴⁴.

Η επάνοδος του Ιουστινιανού στο θρόνο χαρακτηρίστηκε από το μένος του αυτοκράτορα έναντι των πολιτικών του αντιπάλων³⁴⁵. Πρώτη του κίνηση ήταν να διατάξει τη θανατώσει των προκατόχων του Λεοντίου και Τιβέριου-Αψίμαρου, οι οποίοι αποκεφαλίστηκαν. Οι υποστηρικτές τους θανατώθηκαν επίσης ενώ για τον πατριάρχη Καλλίνικο, ο οποίος είχε προβεί στη στέψη του Λεοντίου, επεφύλαξε την ποινή της τύφλωσης³⁴⁶. Έκτοτε ο Ιουστινιανός επιδόθηκε στην τιμωρία όσων βοήθησαν στην ανατροπή του³⁴⁷.

Περί το 711 ο αυτοκράτορας απέστειλε στόλο στην περιοχή της Χερσώνας με σκοπό να επαναφέρει την πόλη και τα περίχωρά της υπό βυζαντινή εξουσία. Παρά την αρχική επιτυχία της παραπάνω εκστρατείας, την κατάληψη της πόλης και την τιμωρία των τοπικών αξιωματούχων κίνημα ήρθε στην επιφάνεια κατά του ηγεμόνα³⁴⁸. Εκ νέου στόλος εμφανίστηκε στην περιοχή, ωστόσο η πολιορκία της Χερσώνας δεν τελεσφόρησε. Η αποτυχία αυτή οδήγησε στην αναγόρευση του Βαρδάνη ως αυτοκράτορα από την φρουρά της πόλης, με τους οποίους τάχθηκαν και τα πληρώματα των πλοίων που είχαν σταλεί για να καταστείλουν τη στάση³⁴⁹. Η αντιδημοτικότητα του Ιουστινιανού για μια ακόμα φορά αποδείχθηκε καθοριστική, καθώς τόσο το Θέμα του Οψικίου όσο εκείνο των Αρμενιάκων τάχθηκε υπέρ του στασιαστή. Μην έχοντας καμία υποστήριξη ο αυτοκράτορας ανατράπηκε από τον Βαρδάνη, ενώ και ο γιός του Τιβέριος θανατώθηκε. Με τον τρόπο αυτό έφτασε στο

³⁴³ Θεοφάνης, σελ. 374-75.

³⁴⁴ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 102, στιχ. 58-61

³⁴⁵ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 76.

³⁴⁶ Θεοφάνης, σελ. 375, στιχ. 13-14.

³⁴⁷ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 77.

³⁴⁸ *Ο.π.*, σελ. 78.

³⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 78.

τέλος της η δυναστεία των Ηρακλειδών, η οποία για περίπου έναν αιώνα ήλεγξε τις τύχες της βυζαντινής αυτοκρατορίας³⁵⁰.

Η διάδοχη κατάσταση: Οι βασιλείες Βαρδάνη-Φιλιππικού, Αναστασίου Β΄ και Τιβερίου Γ΄

Η ανατροπή του τελευταίου απογόνου της δυναστείας των Ηρακλειδών επέτεινε την ήδη δύσκολη κατάσταση για την αυτοκρατορία. Το γεγονός αυτό ενισχύει και η άποψη του πατριάρχη Νικηφόρου, ο οποίος αναφερόμενος στις συνεχείς εναλλαγές των αυτοκρατόρων στο θρόνο, επεσήμανε τα προβλήματα που η πολιτική κρίση δημιουργούσε³⁵¹. Οι συνεχείς αραβικές επιδρομές στη Μ. Ασία προξενούσαν όλο και σημαντικότερα προβλήματα, σε μια περίοδο όπου η κακοδιαχείριση των πολιτικών υποθέσεων και η αποδιοργάνωση του στρατού βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη³⁵².

Πρώτος αυτοκράτορας ο οποίος κλήθηκε να αντιμετωπίσει αυτή τη κατάσταση ήταν ο Βαρδάνης, ο οποίος προ της στέψης του (711) υιοθέτησε το όνομα Φιλιππικός³⁵³. Στην προσπάθειά του να ενισχύσει την αυτοκρατορική εξουσία, η οποία είχε πληγεί αισθητά, και να εξασφαλίσει τη θέση του, προέβη στην καταδίκη της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου, επαναφέροντας ως επίσημο δόγμα του κράτους τον μονοθελητισμό³⁵⁴. Παρά την τελική αποτυχία του παραπάνω εγχειρήματος, ο Φιλιππικός συσπείρωσε γύρω του μια ομάδα υποστηρικτών, η οποία αργότερα στελέχωσε την εικονομαχική παράταξη³⁵⁵.

³⁵⁰ Θεοφάνης, σελ. 380-381.

³⁵¹ Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 120, στιχ. 1-4, 'Επει οὖν πυκναὶ τῶν βασιλέων ἐπαναστάσεις ἐγένοντο καὶ ἡ τυραννὶς ἐκράτει τὰ τε τῆς βασιλείας καὶ τῆς πόλεως κατημελεῖτο καὶ διέπιπτε πράγματα, ἔτι μὴν καὶ ἡ τῶν λόγων ἡφανίζετο παίδευσις καὶ τὰ τακτικὰ διελύετο.³⁵¹

³⁵² HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 78.

³⁵³ Για μια συνοπτική παρουσίαση των βασιλείων Φιλιππικού, Αναστασίου Β΄ και Θεοδοσίου Γ΄ βλ. G. V. SUMNER, «Philippicus, Anastasius II and Theodosius III», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 17/3, 1976, σελ. 287-294.

³⁵⁴ Ο Ostrogorsky ήταν ένας από τους πρώτους που εντόπισε τις καταβολές της εικονομαχικής έριδας στην κίνηση αυτή, καθώς πέρα από την ανακίνηση των χριστολογικών ερίδων, μια ιδιόμορφη διαμάχη αναπτύχθηκε μεταξύ αυτοκράτορα και πάπα Ρώμης, στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν η εικόνα. Βλ. G. OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. 2, ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (μτφ.), Αθήνα 2014, σελ. 15.

³⁵⁵ OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, σελ. 15-16.

Παρά τη γενική σταθερότητα στην περιοχή της Βαλκανικής, η κατάσταση στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας ήταν κρίσιμη. Ήδη κατά την β' περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού Β' οι Βυζαντινοί είχαν περάσει σε θέση αμυνομένου³⁵⁶. Το 707/8 η οχυρή πόλη των Τυάνων καταλήφθηκε από τους Άραβες. Σταδιακά τα αυτοκρατορικά στρατεύματα απώλεσαν τον έλεγχο των μεθοριακών περιοχών οι οποίες αφέθηκαν στο έλεος των επιδρομέων³⁵⁷. Ρευστή ήταν η κατάσταση και την Κιλικία καθώς οι Άραβες καταλάμβαναν σταδιακά τις βυζαντινές οχυρές θέσεις.

Η κατάσταση αυτή φαίνεται έγινε ακόμα πιεστικότερη κατά την περίοδο της βασιλείας του Βαρδάνη-Φιλιππικού. Το 712 οι Άραβες κατέλαβαν την Αμάσεια, το Μισθί (κωμόπολη νότια της Καισάρειας), καθώς και διάφορες οχυρές θέσεις γύρο από την Μελιτηνή. Το επόμενο έτος την ίδια τύχη είχε και η Αντιόχεια Πισιδίας³⁵⁸. Στόχος των Σαρακηνών ήταν, φαίνεται, η εκδίωξη των κατοίκων των μεθοριακών περιοχών από τις εστίες τους, με σκοπό την απρόσκοπτη διέλευσή τους προς τα εδάφη της αυτοκρατορίας³⁵⁹.

Στον αντίποδα, η είδηση της ανατροπής του Ιουστινιανού Β' αποτέλεσε πρόσχημα για τον Τέρβελ, ο οποίος ξεκίνησε επιδρομές εναντίον της Θράκης³⁶⁰. Μάλιστα οι επιχειρήσεις των Βουλγάρων αναπτύχθηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ερημωθούν έως και τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης³⁶¹. Κατά την προετοιμασία του στρατού για την απομάκρυνση των Βουλγάρων τα στρατεύματα του Οψικίου στασίασαν κατά του Φιλιππικού, ο οποίος, τελικά, ανετράπη προς όφελος του πρωτασηκρήτη Αρτεμίου (3 Ιουνίου 713)³⁶².

Ο Αρτέμιος, ο οποίος με την ανάρρησή του στο θρόνο έλαβε το όνομα Αναστάσιος, αποδείχτηκε δραστήριος αυτοκράτορας. Πρώτο του μέλημα ήταν η αποκήρυξη της θρησκευτικής πολιτικής του προκατόχου του, με την καταδίκη του μονοθελητισμού και την επικύρωση των αποφάσεων της Στ' Οικουμενικής συνόδου³⁶³. Γνωρίζοντας πιθανότατα για την επικείμενη επίθεση των Σαρακηνών

³⁵⁶ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 78.

³⁵⁷ KÆGI, «Confronting Islam», σελ. 382.

³⁵⁸ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 80.

³⁵⁹ LILIE, *Die byzantinische Reaktion*, σελ. 116-121, 137 και εξής.

³⁶⁰ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 80.

³⁶¹ Θεοφάνης, σελ. 382, στιχ. 22-28.

³⁶² Θεοφάνης, σελ. 383, στιχ. 10-19.

³⁶³ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 80-82.

κατά της Κωνσταντινούπολης έσπευσε να προετοιμάσει την άμυνά της³⁶⁴. Ως προς αυτό, διέταξε την ναυπήγηση πλοίων, ενώ προχώρησε στην επισκευή των τειχών της. Στόχος του Αναστασίου Β΄ ήταν να προκαταβάλει την εκστρατεία, επιτιθέμενος κατά των ναυστάθμων της Αιγύπτου³⁶⁵.

Μετά την άφιξη του βυζαντινού στόλου στην Ρόδο τα στρατεύματα του θέματος Οψικίου στασίασαν κατά του Αναστασίου Β΄, τερματίζοντας την επιχείρηση κατά των Αράβων. Αφού διαπεραιώθηκαν στην απέναντι μικρασιατική ακτή κινήθηκαν προς την περιοχή του Αδραμυτίου. Εκεί προχώρησαν στην αναγόρευση σε αυτοκράτορα του Θεοδοσίου, ενός άγνωστου κατά τα λοιπά τοπικού φοροεισπράκτορα³⁶⁶. Το στράτευμα κινήθηκε τότε εναντίον της Κωνσταντινούπολης και μετά σύντομη πολιορκία εισήλθε στην πόλη εγκαθιστώντας στον θρόνο τον Θεοδόσιο (715). Ο Αναστάσιος κατόρθωσε να διαφύγει στη Νίκαια όπου μετά από συνεννοήσεις με την νέα κυβέρνηση του Θεοδοσίου Γ΄, παραιτήθηκε των αξιώσεών του και μετέβη μοναχός στη Θεσσαλονίκη³⁶⁷.

Μοναδικό επίτευγμα του Θεοδοσίου Γ΄ κατά το σύντομο διάστημα της βασιλείας του (715-717) ήταν η υπογραφή μιας συνθήκης με τους Βουλγάρους. Βάση της συμφωνίας αυτής, καθορίζονταν για πρώτη φορά επίσημα τα σύνορα μεταξύ των δύο κρατών³⁶⁸. Εντούτοις η βασιλεία του τερματίστηκε από τον Λέοντα στρατηγό του θέματος Ανατολικών, ο οποίος αμέσως μετά την καθαίρεση του Αναστασίου Β΄ στασίασε εναντίον του νέου αυτοκράτορα. Με τη βοήθεια του γαμπρού του Αρτάβασδου (στρατηγού Αρμενιάκων) κινήθηκε κατά του Θεοδοσίου Γ΄, ο οποίος παραιτήθηκε της θέσης του και ασπάστηκε τον μοναχισμό³⁶⁹.

³⁶⁴ Θεοφάνης, σελ. 384, στιχ. 9-14, πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 116, στιχ. 14-17.

³⁶⁵ Θεοφάνης, σελ. 385, στιχ. 5-10, πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 116, στιχ. 1-6. Βλ. σχετικά W. E. KAEGI, *Byzantine military unrest 471-843*, Άμστερνταμ 1981, σελ. 191.

³⁶⁶ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 82.

³⁶⁷ Θεοφάνης, σελ. 386, στιχ. 10-13, πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 118, στιχ. 17-20. Βλ. και KAEGI, *Byzantine military unrest*, σελ. 192 και εξής.

³⁶⁸ HALDON, *Byzantium in the seventh century*, σελ. 82.

³⁶⁹ Θεοφάνης, σελ. 390, στιχ. 20-26.

Β΄ Πολιορκία Κωνσταντινούπολης (717-718)

Οι Άραβες υπό τον νέο χαλίφη Άμπντ αλ-Μαλίκ άρχισαν να παρουσιάζουν σημάδια ανάκαμψης περί τα τέλη του 7^{ου} αιώνα. Είτε λόγω των υπέρμετρων φιλοδοξιών του νεαρού Ιουστινιανού Β΄, είτε ως αποτέλεσμα της ανανέωσης των επιθέσεων των Σαρακηνών στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, η συνθήκης ειρήνης του 685 διεκόπη³⁷⁰. Η εκστρατεία των βυζαντινών δυνάμεων στην Ανατολή το 692 ήταν ανεπιτυχής, γεγονός που οι πηγές αποδίδουν στη λιποταξία μεγάλου αριθμού Σλάβων στρατιωτών στους Άραβες. Η νικηφόρα για το χαλιφάτο έκβαση του πολέμου ισχυροποίησε αισθητά τη θέση του Άμπντ αλ-Μαλίκ. Έκτοτε ανανεώθηκαν οι ετήσιες επιδρομές στην Μ. Ασία, προκαλώντας για μια ακόμα φορά σημαντικότερα προβλήματα στην αυτοκρατορία³⁷¹. Την περαιτέρω αποδυνάμωση του κράτους επέτεινε και η πολιτική αστάθεια η οποία χαρακτήρισε την περίοδο από το 695 (πρώτη ανατροπή Ιουστινιανού Β΄) έως και το 717 οπότε στον θρόνο ανήλθε ο Λέοντας Γ΄.

Εκμεταλλεζόμενοι την αδυναμία της αυτοκρατορίας να αντιδράσει οι Άραβες άρχισαν να προετοιμάζουν το έδαφος για μια ευρείας κλίμακας επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης³⁷². Στις αρχές του 8ου αιώνα οι επιχειρήσεις των Σαρακηνών στην Μ. Ασία εντατικοποιήθηκαν. Κατά την περίοδο του al-Walid I (705–15) ο Μασαλμάς (Maslama Ibn abd al-Malik) αδερφός του μετέπειτα χαλίφη Σουλαϊμάν (Sulaiman Ibn abd al-Malik) και κεντρική μορφή της αποτυχημένης πολιορκίας του 717-718 άρχισε να δραστηριοποιείται κατά των Βυζαντινών³⁷³. Υπό την δική του

³⁷⁰ Για την διακοπή της συνθήκης του 685 ο Θεοφάνης θεωρεί υπαίτιους τους Άραβες, οι οποίοι δρώντας με δόλιο τρόπο κατόρθωσαν να εξωθήσουν τον άπειρο Ιουστινιανό Β΄ σε μάχη. Για τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζονται οι Άραβες στη *Χρονογραφία* βλ. B. CECOTA, «Islam, the Arabs and Umayyad rulers according to Theophanes the Confessors's Chronography» στο *Studia Ceranea* 2, 2012, σελ. 97-111, σελ. 103-104.

³⁷¹ Η απομάκρυνση του σώματος των Μαρδαϊτών από την περιοχή του Λιβάνου και η εγκατάστασή τους στα βυζαντινά εδάφη στέρησε από τον Ιουστινιανό Β΄ ένα σημαντικό μέσο για τον περιορισμό των αραβικών επιδρομών στην ανατολή.

³⁷² Για τον σχεδιασμό της εκστρατείας του Μασαλμά βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι αραβικές πολιορκίες», σελ. 95-96, βλ. και V. CHRISTIDES, «The Second Arab Siege of Constantinople (717-718?): Logistics and Naval Power» στο *Bibel, Byzanz und Christlicher Orient: Festschrift für Stephen Gerö zum 65.* D. BUMAZHNOV, E. GRYPEOU, T.B. SAILORS, A. TOEFEL, LEUVEN-PARIS-WALPOLE 2011, σελ. 511-533, σελ. 513.

³⁷³ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι αραβικές πολιορκίες», σελ. 95-96

ηγεσία τα αραβικά στρατεύματα κατέλαβαν τα Τύανα (707-708), την Αντιόχεια του Μαιάνδρου στην Πισιδία (713), ενώ προωθήθηκαν έως τη περιοχή της Γαλατίας.

Συνέπεια των ανωτέρω ήταν η επίσπευση των προπαρασκευών για την επικείμενη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Ο χαλίφης Σουλαϊμάν (715-717) συγκέντρωσε στρατεύματα στην κοιλάδα του Νταμπίκ, έθεσε αρχηγό τους τον αδερφό του Μασαλμά και περί το 715 διέταξε την έναρξη της εκστρατείας κατά την αυτοκρατορικής πρωτεύουσας³⁷⁴.

Ο Λέοντας προ της αναρρήσεώς του

Η εξέλιξη της πολιορκίας του 717-718 κατά της Κωνσταντινούπολης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την δράση του Λέοντα. Χάρη στην στρατιωτική του ικανότητα, η οποία χαρακτηρίστηκε από την παραπλάνηση του εχθρού και την ταχεία οργάνωση της βυζαντινής άμυνας, η άλωση της πόλης από τα στρατεύματα του Μασαλμά αποφεύχθηκε³⁷⁵. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του ο Λέοντας κατόρθωσε να διατηρηθεί στην εξουσία έως τον θάνατό του (741), ιδρύοντας την Συρική δυναστεία, τα μέλη της οποίας διαχειρίστηκαν τις τύχες της αυτοκρατορίας ως τις αρχές του 9ου αιώνα.

Πρώτη μνεία στο πρόσωπό του εντοπίζεται κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄ (705-711), όταν μετά την βοήθεια που παρέσχε στον αυτοκράτορα στην προσπάθεια του τελευταίου να ανακαταλάβει τον θρόνο, έλαβε το αξίωμα του σπαθάριου.³⁷⁶ Σημαντική ήταν η δράση του στην περιοχή της Αλανίας, όπου εστάλη από τον Ιουστινιανό Β΄ για να πείσει την τοπική διοίκηση να εναντιωθεί στους Άραβες, οι οποίοι τότε κατείχαν τις περιοχές της Αβασγίας, Ιβηρίας και

³⁷⁴ GUILLAND, «L'Expedition de Maslama», σελ. 110-111. Θρύλοι σχετικά με κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από έναν χαλίφη με βιβλικό όνομα (Sulaiman παραφθορά του ονόματος Σολομών) ενίσχυσαν ιδεολογικά την εκστρατεία του Μασαλμά κατά της Κωνσταντινούπολης. Βλ. σχετικά Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες το 717-718», στο *Βυζαντινοί και Άραβες: Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (επ.) Αθήνα 2016, σελ. 163-176, σελ. 165, βλ. και Nancy KHALEK, «Dreams of Hagia Sophia: The Muslim Siege of Constantinople in 674 CE, Abū Ayyūb al-Ansari, and The Medieval Islamic Imagination», *The Islamic Scholarly Tradition*, 2011, σελ. 131-146.

³⁷⁵ CHRISTIDES, «The Second Arab Siege», σελ. 527-528.

³⁷⁶ Θεοφάνης, σελ. 391, στιχ. 10-11, θεραπευθείς δὲ ὁ Ἰουστινιανὸς σπαθάριον αὐτὸν εὐθέως πεποίηκεν, καὶ ἔσχεν αὐτὸν ὡς γνήσιον φίλον.

Λαζικής. Η επιτυχία του στο εγχείρημα αυτό απέδειξε την αξία του, γεγονός που πιστοποιήθηκε από τον μετέπειτα διορισμό του ως στρατηγού του σημαντικού Θέματος των Ανατολικών από τον Αναστάσιο Β'³⁷⁷. Η ανατροπή του αυτοκράτορα Αναστασίου από τον ευνοούμενο των Οψικιανών Θεοδοσίω Γ', αποτέλεσε αιτία για τον Λέοντα να επαναστατήσει³⁷⁸.

Στην κίνησή του κατά του Θεοδοσίου, ο στρατηγός των Ανατολικών είχε αρωγό τον Αρτάβασδο στρατηγό των Αρμενιάκων και μετέπειτα σύζυγο της κόρης του Άννας³⁷⁹. Ο Λέοντας νομιμοποίησε το κίνημά του κατά του Θεοδοσίου Γ' προβάλλοντας την υποστήριξή του προς τον καθαιρεθέντα Αναστάσιο. Εντούτοις σκοπός του Λέοντα ήταν η κατάληψη του θρόνου, γεγονός που επιβεβαίωσε η εξέλιξη της στάσης του και την ανάληψη από τον ίδιο της αυτοκρατορικής αρχής.

Πρώτο του μέλημα ήταν η εξασφάλιση των στρατευμάτων του στην Ανατολή. Για να το πετύχει αυτό ο Λέοντας ήρθε σε συνεννοήσεις με τον Μασαλά. Ο άραβας στρατηγός είχε διέλθει τα αυτοκρατορικά σύνορα, προς εκπλήρωση της διαταγής του χαλίφη για κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Η κίνηση του μέλλοντα αυτοκράτορα να συνδιαλλαγεί με τον Μασαλά, αποτέλεσε ένα από τα κομβικά σημεία για την μετέπειτα εξέλιξη της πολιορκίας.

Κεντρική μορφή στην αφήγηση τόσο των βυζαντινών πηγών, όσο και των αραβικών αποτελεί ο Λέοντας. Στην πρώτη περίπτωση εκθειάζεται η οξύνοια του στρατηγού των Ανατολικών, ο οποίος εμφανίστηκε θετικός απέναντι στα αιτήματα των Αράβων, καταφέροντας με αυτόν τον τρόπο να διαφυλάξει τις πόλεις του θέματός του και να κατευθυνθεί χωρίς κίνδυνο προς τη Κωνσταντινούπολη³⁸⁰. Στον

³⁷⁷ Θεοφάνης, σελ. 395, στιχ. 2-4, τοῦ δὲ Ἰουστινιανοῦ ἀναιρεθέντος, καὶ τοῦ Φιλιππικοῦ τυφλωθέντος, βασιλεύει ὁ Ἀρτέμιος καὶ προβάλλεται αὐτὸν στρατηγὸν εἰς ἀνατολικούς.

³⁷⁸ Θεοφάνης, σελ. 395, στιχ. 4-9, τοῦ δὲ Θεοδοσίου βασιλεύσαντος, καὶ τοῦ Ἀρτεμίου ἐκδιωχθέντος, καὶ τῆς τῶν Ῥωμαίων πολιτείας συγκεχυμένης οὐσης ἔκ τε βαρβάρων ἐπιδρομῆς καὶ ἐκ τῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ μαιφονιών καὶ τῶν τοῦ Φιλιππικοῦ ἀνοσιουργιών, οὗτος ὁ εἰρημένος Λέων ὑπερεμάχει τῷ Ἀρτεμίῳ, ἐναντιούμενος Θεοδοσίῳ.

³⁷⁹ Θεοφάνης, σελ. 395, στιχ. 9-12, εἶχε δὲ συμφωνοῦντα αὐτῷ καὶ συντρέχοντα Ἀρτάβασδον, τὸν τῶν Ἀρμενιάκων στρατηγόν, ὃν καὶ γαμβρὸν μετὰ τὸ βασιλεύσαι αὐτὸν εἰς Ἄνναν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ πεποίηκεν, προβαλλόμενος αὐτὸν καὶ κουροπαλάτην.

³⁸⁰ Θεοφάνης, σελ. 395, στιχ. 13-16, Μασαλάς δὲ χειμάσας ἐν τῇ Ἀσίᾳ ἐξεδέχετο τὰς τοῦ Λέοντος ὑποσχέσεις· μηδὲν δὲ παρὰ Λέοντος δεξάμενος καὶ γνοὺς ὅτι ἐνεπαίχθη ὑπ' αὐτοῦ, ἐλθὼν εἰς τὴν Ἄβυδον ἀντεπέρασε λαὸν ἱκανὸν εἰς τὴν Θράκην καὶ ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν ἀπεκίνησεν.

αντίποδα οι Άραβες ιστορικοί παρουσιάζουν τον μέλλοντα αυτοκράτορα ως έναν δόλιο άνθρωπο, ο οποίος αθέτησε τις υποσχέσεις του προς τον Μασαλμά³⁸¹.

Σύμφωνα με το κείμενο του Θεοφάνη οι Άραβες αφού στρατοπέδευσαν στα περίχωρα του Αμορίου (πρωτεύουσα θέματος Ανατολικών), γνωρίζοντας πιθανότατα για την στάση του Λέοντα ήρθαν σε επαφή μαζί του³⁸². Οι Σαρακηνοί τότε προσπάθησαν με δόλιο τρόπο να συλλάβουν τον στρατηγό, ο οποίος γρήγορα αντιλήφθηκε τον σκοπό τους και κατάφερε χάρη στην οξύνοιά του να διαφύγει³⁸³. Εκμεταλλευόμενος την απομάκρυνση του αραβικού στρατεύματος από την περιοχή ο Λέοντας κατόρθωσε να καταλάβει το Αμόριο στο οποίο εγκατέστησε φρουρά 800 ανδρών υπό τον τουρμάρχη Νικαία³⁸⁴. Έχοντας εξασφαλίσει την πρωτεύουσα του θέματός του ξεκίνησε να κινείται προς την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα ήρθε σε διαβουλεύσεις με τον Μασλαμά, πείθοντάς τον να μην επιτεθεί στα εδάφη που είχε υπό την εξουσία του³⁸⁵. Έτσι απαλλαγμένος από την αραβική απειλή στράφηκε κατά του Θεοδοσίου Γ'.

Έναρξη της πολιορκίας

Η διαχείριση των αραβικών χερσαίων δυνάμεων στην Μ. Ασία και του στόλου υπό τον Ουμάρ στις ακτές της Κιλικίας (716-717), χωρίς να προβούν σε επιχειρήσεις κατά των βυζαντινών εδαφών επέτρεψε στον στρατηγό των Ανατολικών να κινηθεί κατά της Κωνσταντινούπολης. Όταν ο Μασαλμάς αντιλήφθηκε πως ο Λέοντας δεν είχε σκοπό να τηρήσει τα συμφωνηθέντα ξεκίνησε την πορεία του προς την αυτοκρατορική πρωτεύουσα³⁸⁶.

³⁸¹ Παραπομπή al Tabari, τ.24, σελ. 41, At this point, Leo began to act in a hostile manner, having deceived Maslamah by means of a trick that would shame even a woman.

Για την ανάλυση των αραβικών πηγών βλ. BROOKS, «The Campaign of 716-718», 19-31.

³⁸² Θεοφάνης, σελ. 386, στιχ. 29- σελ. 387, στιχ. 2.

³⁸³ Θεοφάνης, σελ. 388, στιχ. 11- 24.

³⁸⁴ Θεοφάνης, σελ. 388, στιχ. 27-29, ό δε στρατηγός Νικαίαν τὸν τουρμάρχη μετὰ ὧ' στρατιωτῶν εἰσήνεγκεν εἰς τὸ Ἀμόριον ἐκβαλὼν καὶ τὰ πλεῖστα γυναικόπαιδα.

³⁸⁵ Θεοφάνης, σελ. 389-391.

³⁸⁶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι αραβικές πολιορκίες», σελ. 96-97.

Καθοδόν κατέλαβε μεταξύ άλλων τις οχυρές πόλεις των Σάρδεων και της Περγάμου³⁸⁷. Εν συνεχεία έφτασε στην περιοχή της Αβύδου απ' όπου διαπεραιώθηκε στην Θράκη³⁸⁸. Η άφιξη των δυνάμεων του Μασαλμά μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης τοποθετείται μεταξύ 15 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 717³⁸⁹. Κατά τον Γιαννόπουλο, η καθυστέρηση του εκστρατευτικού σώματος των επιτιθέμενων να προσεγγίσει την βυζαντινή πρωτεύουσα, αποτελεί ένδειξη της προσπάθειας των αυτοκρατορικών δυνάμεων να ανακόψουν την προέλασή του³⁹⁰.

Ο αυτοκράτορας, γνωρίζοντας το μέγεθος των αραβικών δυνάμεων καθώς και τα σχέδιά τους, προέκρινε ως ορθότερη την αποφυγή μιας ανοικτής μάχης με τον Μασαλμά³⁹¹. Έχοντας πρόσφατα ανέλθει στο ύψιστο αυτοκρατορικό αξίωμα, ο Λέοντας δεν ήταν βέβαιος για την πίστη των στρατευμάτων στο πρόσωπό του. Ως εκ τούτου ο ηγεμόνας αποφάσισε να ενισχύσει την άμυνα της πρωτεύουσας και να επωφεληθεί της ασφάλειας που προσέφεραν τα τείχη της³⁹². Εν συνεχεία απέστειλε πρέσβεις στην αυλή του Βούλγαρου χάνου ζητώντας την αρωγή του, αίτημα το οποίο έγινε φαίνεται δεκτό³⁹³.

Έχοντας καταλάβει την ευρύτερη περιοχή της Αβύδου, τα αραβικά στρατεύματα άρχισαν να διαπεραιώνονται στις απέναντι θρακικές ακτές (Καλοκαίρι 717). Εκεί δόθηκε η πρώτη μάχη μεταξύ των συνασπισμένων βυζαντινών και βουλγαρικών δυνάμεων με εκείνες υπό τον Μασαλμά³⁹⁴. Οι Βούλγαροι επιτέθηκαν εναντίον της αραβικής οπισθοφυλακής προκαλώντας στον τελευταίο σημαντικές απώλειες³⁹⁵. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, κατά την απόβασή τους, οι Άραβες κατόρθωσαν να ανασυνταχθούν και να στρατοπεδεύσουν στα δυτικά της

³⁸⁷ Θεοφάνης, σελ. 390, στιχ. 26-78, έλθων δὲ Μασαλμᾶς ἐν τῇ Περγάμῳ ταύτην παρεκάθισε καὶ παραχωρήσει θεοῦ ταύτην παρέλαβεν.

³⁸⁸ Θεοφάνης, σελ. 395, στιχ. 15-16, έλθων εἰς τὴν Ἄβυδον ἀντεπέρασε λαὸν ἱκανὸν εἰς τὴν Θράκην καὶ ἐπὶ τὴν βασιλεῦσαν πόλιν ἀπεκίνησεν, βλ. καὶ πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 53, στιχ. 10-11, βλ. καὶ Μιχαήλ Σύρος, σελ. 485.

³⁸⁹ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169, βλ. καὶ CHRISTIDES, «The Second Arab Siege», σελ. 513-514.

³⁹⁰ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169.

³⁹¹ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169.

³⁹² Ως πρὸς αὐτὸ σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ αυτοκράτορα Αναστασίου Β', ὁ ὁποῖος γνωρίζοντας γιὰ τὴν επικείμενη ἐπίθεση τῶν Σαρακηνῶν εἶχε προβεί στὴν ἐπισκευὴ τῶν χερσαίων καὶ θαλασσίων τειχῶν τῆς πόλης, εἶχε διατάξει τὴ ναυπήγηση πλοίων, ἐνῶ εἶχε φροντίσει καὶ γιὰ τὴν συγκέντρωση προμηθειῶν.

³⁹³ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169.

³⁹⁴ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 168-169.

³⁹⁵ Μιχαήλ Σύρος, σελ. 485.

Κωνσταντινούπολης (από την Προποντίδα έως και τον Κεράτιο κόλπο)³⁹⁶. Αντίστοιχα οι Βούλγαροι εγκαταστάθηκαν δυτικότερα με σκοπό να ανακόψουν την προσπάθεια ανεφοδιασμού τους από τη πλούσια σε προμήθειες θρακική ενδοχώρα³⁹⁷. Σύμφωνα με τον Γιαννόπουλο, οι απώλειες που υπέστησαν τα στρατεύματα του Μασαλμά από την πρώτη αυτή επίθεση τον οδήγησαν στο να ζητήσει αποστολή ενισχύσεων³⁹⁸. Το αίτημά του έγινε δεκτό από τον χαλίφη. Αποτέλεσμα ήταν η αποστολή στόλου στην περιοχή, ο οποίος αφού διέπλευσε τον Ελλήσποντο, εμφανίστηκε μπροστά στα θαλάσσια τείχη της Κωνσταντινούπολης προβαίνοντας στον θαλάσσιο αποκλεισμό της (1^η Σεπτεμβρίου 717).³⁹⁹

Παρά το μέγεθος των δυνάμεων που πολιορκούσαν την πόλη η ευχέρεια των κινήσεων βρισκόταν στην πλευρά των αμυνομένων. Οι δυνάμεις του Μασαλμά μην μπορώντας να επιχειρήσουν έφοδο παρέμεναν αδρανείς στο στρατόπεδό τους μεταξύ των Βυζαντινών και των Βουλγάρων⁴⁰⁰. Η κατάσταση αυτή διευκόλυνε αισθητά τους αμυνόμενους. Με μια σειρά συντονισμένων καταδρομών προξένησαν σημαντικά προβλήματα στις χερσαίες δυνάμεις των Αράβων⁴⁰¹.

Αντίστοιχα και στο πεδίο των ναυτικών επιχειρήσεων οι δυνάμεις του χαλίφη αποδείχθηκαν εξίσου αναποτελεσματικές, καθώς σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές η χρήση από τον αυτοκρατορικό στόλο του υγρού πυρός, συνέβαλε στη εύκολη απόβληση των εχθρικών πλοίων⁴⁰². Ένα ακόμη πλήγμα για του επιτιθέμενους ήταν και η αυτομόληση μέρους του πληρώματος στους Βυζαντινούς⁴⁰³. Η στελέχωση του αραβικού στόλου στην πλειοψηφία του χριστιανούς αποτελούσε εύκολη λεία για τους

³⁹⁶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169.

³⁹⁷ Μιχαήλ Σύρος, σελ. 485.

³⁹⁸ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 171.

³⁹⁹ Θεοφάνης, σελ. 395, στιχ. 21-25, τῇ δὲ α΄ τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς τῆς α΄ ἰνδικτιῶνος ἀνέβαλεν ὁ χριστομάχος Σουλεϊμάν μετὰ τοῦ στόλου καὶ τῶν ἀμηναιῶν αὐτοῦ ἔχων παμμεγέθεις ναῦς καὶ πολεμικὰς κατήνας καὶ δρόμοντας τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, καὶ προσώρμισεν ἀπὸ τῆς Μαγναύρας ἕως τῶν Κυκλοβίου.

⁴⁰⁰ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169.

⁴⁰¹ Μιχαήλ Σύρος, σελ. 485, Les Romains étaient prisonniers, mais les Taiyaye [Arabs] l'étaient bien davantage.

⁴⁰² Θεοφάνης, σελ. 396, στιχ. 3-10, τῶν δὲ μεγάλων πλοίων βεβαρημένων ἐκ τοῦ φόρτου καὶ ἀργευσμένων, νοτοφύλακες μέχρι τῶν κ΄ κατηγῶν ἀπέμειναν ἐχόντων ἀνὰ ρ΄ ἡλικίαν πρὸς τὰ ταῦτα φυλάττειν. εὐδίας δὲ καταλαβούσης αὐτὰς ἐν τῷ ρεύματι, καὶ τοῦ Στενοῦ μικρὸν πνεύσαντος, ὤθησεν αὐτὰς ἐπὶ τὰ ἔξω. ὁ δὲ εὐσεβὴς βασιλεὺς παραχρῆμα τὰς ἐμπύρους ναῦς κατ' αὐτῶν ἐκπέμψας ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως τῇ θείᾳ συμμαχίᾳ πυριαλώτους αὐτὰς ἐποίησεν· βλ. καὶ πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 122, στιχ. 13-15.

⁴⁰³ CHRISTIDES, «The Second Arab Siege», σελ. 525.

αμυνόμενους, καθώς γρήγορα κατόρθωσαν να τους πείσουν είτε να καταστρέψουν τα πλοία στα οποία επέβαιναν, είτε να τα παραδώσουν⁴⁰⁴.

Σκοπός των συνδυασμένων επιχειρήσεων των επιτιθέμενων από ξηράς και θάλασσας ήταν μεταξύ άλλων ο υποσιτισμός των Βυζαντινών. Εντούτοις ο ανεφοδιασμός της πόλης συνέχιζε απρόσκοπτα από την πλευρά του Ευξείνου Πόντου. Όλα τα ανωτέρω συνέβαλλαν στην επιδείνωση της κατάστασης των Αράβων, οι οποίοι βρίσκονταν καθηλωμένοι εντός του στρατοπέδου τους. Το ηθικό των επιτιθέμενων καταβαρυνόταν μετά και την είδηση του θανάτου του χαλίφη Σουλαϊμάν (8 Οκτωβρίου 717)⁴⁰⁵.

Ο χειμώνας του 717-718 αποδείχθηκε εξαιρετικά σφοδρός. Οι καταπονημένοι από την έλλειψη τροφής Άραβες φαίνεται σταμάτησαν τις επιχειρήσεις τους σε βάρος των Βυζαντινών, αναλίσκόμενοι στην προσπάθεια εύρεσης προμηθειών⁴⁰⁶. Οι άσχημες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν είχαν ως αποτέλεσμα σημαντικές απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και άλογα⁴⁰⁷. Τέτοια ήταν η κατάστασή τους, ώστε, σύμφωνα με τις πηγές, αναγκάστηκαν να καταναλώσουν από νεκρά άλογα ως σβόλους χόματος⁴⁰⁸. Απελπισμένοι οι Σαρακηνοί προσπάθησαν να διασπάσουν την βουλγαρική αμυντική γραμμή στα δυτικά, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Μοναδική ελπίδα για τον Μασλαμά αποτελούσαν οι προμήθειες που ο αιγυπτιακός στόλος θα μετέφερε στην περιοχή την Άνοιξη του 718⁴⁰⁹. Η αναδίπλωση των Βουλγάρων οι οποίοι, χωρίς να υπάρχει σαφής εξήγηση από τα κείμενα, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τον αγώνα κατά των Αράβων, δεν υπήρξε επικερδής για τους επιτιθέμενους⁴¹⁰. Αντίστοιχα, ο αφρικανικός στόλος στη βοήθεια του οποίου ήλπιζαν, καταστράφηκε από τους Βυζαντινούς, προτού προλάβει να ανεφοδιάσει τα

⁴⁰⁴ Θεοφάνης, σελ. 397, στιχ. 5-9, Πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 122, στιχ. 32-σελ. 123, στιχ.1.

⁴⁰⁵ Την ημερομηνία του θανάτου του Σουλαϊμάν παραθέτει ο Θεοφάνης, σελ. 396, στιχ. 23-25.

Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο ο Μασλαμάς προσπάθησε να αποκρύψει την πληροφορία αυτή από το στράτευμα, γεγονός που αντιλήφθηκαν οι Βυζαντινοί και χρησιμοποίησαν εναντίον τους. Βλ. σχετικά ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 170.

⁴⁰⁶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 170.

⁴⁰⁷ Θεοφάνης, σελ. 396, στιχ. 24-27, χειμώνας δὲ γενομένου βαρυτάτου ἐν τῇ Θράκῃ, ὥστε τὴν γῆν ἐπὶ ἡμέρας ρ' μὴ φαίνεσθαι ἐκ τῆς κρυσταλλωθείσης χιόνος, πλήθος ἵππων τε καὶ καμήλων καὶ λοιπῶν ζώων τῶν ἐχθρῶν τεθνήκασιν, βλ. και πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 122, στιχ. 18-22.

⁴⁰⁸ Θεοφάνης, σελ. 397, στιχ. 23-25, λιμοῦ τε μεγάλου γεγονότος ἐν τοῖς Ἄραβιν, πάντα τὰ ἀποθνήσκοντα ζῶα αὐτῶν κατήσθιον, ἵππους τε καὶ ὄνους καὶ καμήλους.

⁴⁰⁹ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 171.

⁴¹⁰ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης», σελ. 169.

αραβικά στρατεύματα⁴¹¹. Αυτή ήταν η κατάσταση του πολέμου όταν ο Λέοντας πληροφορήθηκε για μια συνωμοσία εναντίον του.

Η «προδοσία» του άλλοτε στρατηγού των Ανατολικών προς το πρόσωπο του Αναστασίου Β΄ δεν είχε ξεχαστεί φαίνεται από μερίδα πολιτικών αξιωματούχων. Ο Αναστάσιος κατόρθωσε έτσι να συσπειρώσει γύρω του μια ομάδα ακολούθων με την βοήθεια των οποίων σχεδίαζε την επάνοδό του στον θρόνο⁴¹². Παρά την δραστηριότητα των αντιμαχόμενων στον Λέοντα κύκλων, η συνωμοσία δεν εκδηλώθηκε παρά μονάχα μετά την απομάκρυνση της αραβικής απειλής. Γεγονός που οδήγησε στην εύκολη καταστολή της⁴¹³.

Μετά και την καταστροφή του αιγυπτιακού στόλου η κατάσταση για τους Σαρακηνούς ήταν εξαιρετικά επισφαλής. Τότε ο Μασαλμάς διέταξε την λήξη της πολιορκίας και την επιβίβαση των εναπομεινάντων τμημάτων του στρατού στα πλοία με σκοπό να διαφύγουν στη Συρία (15 Αυγούστου 718). Μια έντονη καταιγίδα κατέστρεψε έναν μεγάλο αριθμό πλοίων. Μονάχα δέκα σύμφωνα με τον Θεοφάνη γλίτωσαν από τα καιρικά φαινόμενα, ωστόσο ο βυζαντινός στόλος ο οποίος τα καταδίωκε κατόρθωσε να καταβυθίσει τα πέντε εξ αυτών⁴¹⁴.

Με τον τρόπο αυτό τερματίστηκε η δεύτερη χρονικά απόπειρα των Αράβων να καταλάβουν την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Η εκστρατεία του 717-718 έληξε με τον χειρότερο τρόπο για το χαλιφάτο, τερματίζοντας έτσι τις φιλοδοξίες των Αράβων για την οριστική κατάλυση του Βυζαντίου. Οι επιδρομές τους κατά των αυτοκρατορικών κτήσεων συνεχίστηκαν με σφοδρότητα ως τα τέλη της βασιλείας του Λέοντα Γ΄, ωστόσο στο εξής οι μάχες μεταξύ των δύο δυνάμεων μετατέθηκε στην Ανατολή.

⁴¹¹ Θεοφάνης, σελ. 397, στιχ. 9-13, μαθών δὲ δι' αὐτῶν ὁ βασιλεὺς περὶ τῶν κρυπτομένων δύο στόλων ἐν τῷ κόλπῳ, σίφωνα πυρσοφόρους κατασκευάσας εἰς δρόμωνάς τε καὶ διήρεις τούτους ἐμβαλὼν κατὰ τῶν δύο στόλων ἐξέπεμψεν. τοῦ δὲ θεοῦ συνεργήσαντος διὰ τῶν πρεσβειῶν τῆς παναχράντου θεοτόκου ἐπιτοπίως ἐβυθίσθησαν οἱ ἐχθροί, βλ. καὶ πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 124, στιχ. 35-39.

⁴¹² Για την συνωμοσία του Αναστασίου βλ. πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 126-128.

Βλ. καὶ Martha GRIGORIOU-IOANNIDOU, « Monoxyla, Slavs, Bulgars, and the coup Organised by Artemios-Anastasios II (719), *Balkan Studies* 39/2, σελ. 181-195.

⁴¹³ GRIGORIOU-IOANNIDOU, « Monoxyla », σελ. 181-182.

⁴¹⁴ Θεοφάνης, σελ. 399, στιχ. 5-19

Αποτελέσματα αραβικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης (667-669, 717-718)

Οι αραβικές κατακτήσεις κατά τους 7ο και 8ο αιώνες αποτέλεσαν ένα σημείο σταθμό στην εξέλιξη του βυζαντινού κράτους. Η ραγδαία συρρίκνωση των συνόρων της αυτοκρατορίας, με την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους των άλλοτε ανατολικών επαρχιών της, αποσταθεροποίησε τον κρατικό μηχανισμό. Ο Ηράκλειος παρά τον θρίαμβό του έναντι των Περσών, στάθηκε αδύνατο να ανακόψει την επέλαση των Σαρακηνών προς την Μεσόγειο. Υποκινούμενοι από τις επιταγές της νέας θρησκείας τους οι Άραβες κατόρθωσαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να επεκτείνουν την δράση τους και στη θάλασσα. Υπό την ηγεσία του μετέπειτα χαλίφη Μωαβία κινήθηκαν κατά της Κύπρου το 649 αμφισβητώντας με αυτόν τον τρόπο τη κυριαρχία του Βυζαντίου στη Μεσόγειο.

Ταυτόχρονα με την εντατικοποίηση των ναυτικών τους επιχειρήσεων, επεξέτειναν και τις αντίστοιχες χερσαίες με στόχο πλέον την Μ. Ασία. Με την επικράτηση του Μωαβία στο εσωτερικό του χαλιφάτου και την ανάρρησή του στον θρόνο οι επιδρομές των Σαρακηνών κατά των αυτοκρατορικών εδαφών έλαβαν ετήσιο χαρακτήρα. Η σταδιακή επιδείνωση της θέσης του Βυζαντίου δημιούργησε στους Άραβες την εντύπωση πως μια επίθεση κατά της ίδιας της πρωτεύουσάς του δεν ήταν απαγορευτική. Αμφισβητούμενη παραμένει η μαρτυρία του Σεβαίου σχετικά με μια πρώτη τέτοια απόπειρα περί το 654, γεγονός που οδηγεί στην τοποθέτηση της πρώτης αραβικής επίθεσης κατά της Κωνσταντινούπολης σε μεταγενέστερη φάση.

Βάση των όσων αναφέρθηκαν η προσεκτική ανάλυση των κειμένων του Θεοφάνη κατά πρώτον, του πατριάρχη Νικηφόρου και των λοιπών σχετικών πηγών στη συνέχεια, καταρρίπτει την τοποθέτησή της στα 674-678. Αυτή πιθανότατα πρέπει να εντοπιστεί στο 668 όταν σύμφωνα με αρκετές ενδείξεις ο Γιαζίντ εκστράτευσε κατά της Κωνσταντινούπολης, λύνοντας την πολιορκία μετά από συνθηκολόγηση του Κωνσταντίνου Δ'. Η απόκρουση της πρώτης συντονισμένης επίθεσης των Σαρακηνών κατά της αυτοκρατορίας και η σταδιακή βελτίωση της θέσης της από τα μέσα της δεκαετίας του 670 έδωσαν την δυνατότητα στους ηγεμόνες του κράτους να στραφούν στην επίλυση μιας σειράς άλλων ζητημάτων.

Η ευκολία με την οποία οι Άραβες κατόρθωσαν να υπερκεράσουν τις αυτοκρατορικές δυνάμεις ανάγκασε τους βασιλείς να προβούν σε μεταρρυθμίσεις τόσο στον στρατό όσο και στον κρατικό μηχανισμό, με σκοπό την προσαρμογή στις απαιτήσεις του πολέμου με τους Άραβες. Οι διαδικασίες αυτές ξεκίνησαν μεν κατά την διάρκεια του 7ου-8ου αιώνα, ωστόσο η ολοκλήρωσή τους ήταν σταδιακή, με τα αποτελέσματά τους να είναι πλέον ορατά προς τα τέλη 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα.

Μια τέτοια σημαντική μεταρρύθμιση ήταν αυτή του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας. Πιθανότατα επί των ημερών του Κώνσταντα Β΄, εγγονού του αυτοκράτορα Ηρακλείου, ξεκίνησε ο μετασχηματισμός της στρατιωτικής διοίκησης. Το απαρχαιωμένο σύστημα που είχαν εγκαθιδρύσει οι αυτοκράτορες Διοκλητιανός και Κωνσταντίνος άρχισε σταδιακά να μεταβάλλεται σε αυτό των θεμάτων. Οι άλλοτε επαρχίες χωρίστηκαν σε θέματα (διοικητικές μονάδες) σε κάθε μια εκ των οποίων αντιστοιχούσε και μια στρατιωτική μονάδα υπό το ίδιο όνομα. Διοικητές των μονάδων αυτών τέθηκαν στρατηγοί⁴¹⁵. Η συμβολή των θεματικών στρατευμάτων στην προάσπιση της αυτοκρατορίας ήταν εξαιρετική και πιθανότατα αποτέλεσε ένα από τα αίτια που συνέβαλλαν στην ανάκαμψη του κράτους.

Ένα ακόμη ζήτημα, το οποίο προέκυψε από τις συνεχείς επιδρομές των Αράβων, ήταν οι εκτεταμένες καταστροφές στην Μ. Ασία. Οι επιθέσεις αυτές πέρα από την αποδιοργάνωση του εμπορίου και την εγκατάλειψη των καλλιεργειών, είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή υποδομών και την απώλεια μέρους του ανθρωπίνου δυναμικού. Προς αυτή τη κατεύθυνση κινήθηκε πρώτος ο Κώνστας Β΄, όταν εκστράτευσε κατά των Σκλαβηνών στην Βαλκανική χερσόνησο. Η πολιτική του είχε διττό χαρακτήρα, καθώς στόχευε στην επαναφορά των περιοχών αυτών στην δικαιοδοσία του Ρωμαίου αυτοκράτορα και την παράλληλη εγκατάσταση στις πληγείσες περιοχές της Μ. Ασίας των Σλάβων αιχμαλώτων. Η δεύτερη αυτή κίνηση εγγυούταν την στελέχωση των θεματικών στρατών από τους νέους αυτούς εποίκους, ενώ στόχευε στην σταδιακή αφομοίωσή τους από το κράτος. Την πολιτική αυτή επεξέτειναν οι διάδοχοί του Κωνσταντίνου Δ΄ και Ιουστινιανός Β΄.

Τέλος η απαλλαγή από την αραβική απειλή συνέβαλε στην επίλυση των θρησκευτικών ζητημάτων, τα οποία είχαν προκύψει κατά την βασιλεία του

⁴¹⁵ LOUTH, «Byzantium transforming», σελ. 239.

Ηρακλείου. Η επικράτηση των Βυζαντινών στον πόλεμο με το χαλιφάτο έδωσε την δυνατότητα στον Κωνσταντίνο Δ΄ να στραφεί στο ζήτημα του μονοθελητισμού. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του, οι οποίοι είχαν θεωρήσει ως κεντρικό άξονα της θρησκευτικής τους πολιτικής την σύσφιξη των σχέσεων με την χριστιανική Ανατολή, επέλεξε την συνδιαλλαγή με τον πάπα. Οι λόγοι σύγκλισης με τους μονοφυσίτες είχαν παρέλθει μετά την οριστική απώλεια των ανατολικών επαρχιών, ως εκ τούτου μια αναθέρμανση των σχέσεων θα επωφελούσε περισσότερο το κράτος. Η επιτυχία σύγκλεισης της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου το 680 πέτυχε ακριβώς αυτό το σκοπό. Οι Λομβαρδοί, που αποτελούσαν των σημαντικότερο κίνδυνο για τις βυζαντινές κτήσεις στην Ιταλία, συνθηκολόγησαν μετά τη σχετική παρέμβαση του πάπα, ενώ η επικράτηση τους έναντι του χαλιφάτου έφερε ξανά την αυτοκρατορία σε θέση ισχύος έναντι των γειτονικών λαών.

Εντούτοις, κατά τα τέλη του 7^{ου} αιώνα οι Σαρακηνοί εμφανίστηκαν και πάλι στην Ανατολή. Η ατυχής εκστρατεία του Ιουστινιανού Β΄ το 692 ισχυροποίησε την θέση τους καθώς οδήγησε μια σειρά υποτελών στην αυτοκρατορία κρατών να αναγνωρίσουν εκ νέου την επικυριαρχία του χαλίφη. Την κατάσταση αυτή επέτεινε η πολιτική κρίση που σημειώθηκε μετά το 695 και την πρώτη ανατροπή του τελευταίου απογόνου της δυναστείας των Ηρακλειδών. Και πάλι η αραβική επιθετικότητα κορυφώθηκε με μια νέα εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης. Το 717-718 οι Σαρακηνοί υπό τον Μασαλμά προέβησαν στον αποκλεισμό της πρωτεύουσας. Οι συνδυασμένες ωστόσο προσπάθειες Βυζαντινών και Βουλγάρων, σε συνδυασμό με τις κακουχίες και τις αρρώστιες που έπληξαν το αραβικό στρατόπεδο οδήγησαν στην αποτυχία του εγχειρήματος. Αυτή ήταν και η τελευταία εκστρατεία τους κατά της Κωνσταντινούπολης.

Παρά τη νίκη του, ο Λέοντας Γ΄ δεν κατόρθωσε να απαλλαγεί πλήρως από την αραβική απειλή. Για μεγάλο χρονικό διάστημα ο πόλεμος μεταξύ των δύο κρατών συνεχίστηκε. Νέο θέατρο των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων αποτέλεσαν οι μεθοριακές περιοχές της ανατολικής Μ. Ασίας. Η τελική επικράτηση του αυτοκράτορα ήρθε προς τα τέλη της βασιλείας του, όταν τα βυζαντινά στρατεύματα σημείωσαν μια σημαντική νίκη έναντι των Σαρακηνών στο Ακροϊνό (740).

Μέλημα του Λέοντα Γ΄ μετά την επικράτησή του το 718 ήταν η εξασφάλιση της θέσης του, καθώς ήδη κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του είχαν έρθει στην

επιφάνεια μια σειρά συνωμοτικών κινημάτων εναντίον του. Με την μετέπειτα πολιτική του ο ιδρυτής της Συρικής δυναστείας επιχείρησε να ενισχύσει τον αυτοκρατορικό θεσμό έναντι της εκκλησίας. Προς αυτή τη κατεύθυνση κινήθηκαν τόσο η θρησκευτική του πολιτική, όσο και το νομοθετικό του έργο.

Έχοντας επιτυχώς αποκρούσει και τις δύο απόπειρες των Αράβων να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, η αυτοκρατορία πέρασε σε μια νέα περίοδο της ιστορίας της. Απαλλαγμένο από τα κατάλοιπα του κράτους της ύστερης αρχαιότερης, το Βυζάντιο εισήλθε σε μια εποχή ευημερίας. Θεσμοί, πολιτικές και στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν την γέννησή τους στην ταραγμένη περίοδο των αραβικών κατακτήσεων απέδωσαν καρπούς προς τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα. Κατά συνέπεια θα μπορούσε να λεχθεί πως η μετέπειτα εξέλιξη του Βυζαντινού κράτους είχε τις καταβολές της στους 7ου και 8ου αιώνες.

Συμπεράσματα

Οι αραβικές εκστρατείες εναντίον της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσαν τη κορωνίδα των επιχειρήσεων των Αράβων κατά της αυτοκρατορίας. Μετά την οριστική κατάλυση του άλλοτε κραταιού περσικού βασιλείου και την υποταγή του στο νεοσύστατο χαλιφάτο, οι Άραβες έστρεψαν το βλέμμα τους στο Βυζάντιο. Οι επιταγές της νέας τους θρησκείας επέτειναν το στόχο κατάλυσής του. Για να επιτευχθεί η διάδοση του λόγου του Ισλάμ επί της Οικουμένης, η χριστιανική αυτοκρατορία και η πρωτεύουσά της έπρεπε να υποταχθούν. Δοξασίες ήρθαν στην επιφάνεια, οι οποίες προοιωνίζαν την κατάληψη της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας από έναν χαλίφη με βιβλικό όνομα.

Παρά τις προσπάθειές τους, οι εκστρατείες τους με σκοπό την άλωση της πόλης ήταν ανεπιτυχείς. Σημαντικός παράγοντας ως προς αυτή την εξέλιξη ήταν η επιτυχημένη αμυντική λειτουργία των βυζαντινών δυνάμεων, καθώς και η σχετική απειρία των Σαρακηνών στην διεξαγωγή μακρών πολιορκιών. Η νίκη των αυτοκρατορικών δυνάμεων συνέβαλε στην ανασχεση των αραβικών κατακτήσεων, δημιουργώντας τριγμούς στο εσωτερικό του χαλιφάτου.

Βάση των πηγών προκύπτει πως οι Άραβες ήταν άρτια προετοιμασμένοι για να κινηθούν κατά της πρωτεύουσας του Βυζαντίου. Ως προς αυτό συνηγορούν τόσο τα μεγέθη των εκστρατευτικών σωμάτων τα οποία συγκεντρώθηκαν, όσο και ο επιτελικός σχεδιασμός των επιχειρήσεων. Οι επιτιθέμενοι έθεσαν σε εφαρμογή τα σχέδιά τους σε περιόδους όπου το βυζαντινό κράτος είχε να αντιμετωπίσει σημαντικά εσωτερικά προβλήματα. Προ της εκστρατείας του 674-678 ή, σύμφωνα με την άποψη του Jankowiak, 667-669 οι Βυζαντινοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με το φλέγον ζήτημα της χριστολογικής έριδας, που δίχαζε την κοινωνία. Αντίστοιχα κατά την περίοδο της πολιορκίας του 717-718 ο Λέοντας Γ΄ είχε να αντιμετωπίσει τα συνωμοτικά κινήματα του καθαιρεθέντα Αρτεμίου-Αναστασίου Β΄ και των συνεργών του.

Παρά τα σημαντικά προβλήματα όμως οι αυτοκρατορικές δυνάμεις κατόρθωσαν και τις δύο φορές να απωθήσουν τις επιθέσεις των δυνάμεων του χαλιφάτου. Αυτό συνέβη καθώς οι Άραβες όντας άπειροι στην διεξαγωγή μεγάλης κλίμακας πολιορκιών υπέπεσαν σε πολλά λάθη. Τόσο στη επίθεση του 674-678, όσο

και σε αυτή του 717-718 απέτυχαν να αξιοποιήσουν το υπέρτερο αριθμητικά στόλο τους. Η Κωνσταντινούπολη και στις δύο περιπτώσεις συνέχισε να εφοδιάζεται με τρόφιμα από την πλευρά του Ευξείνου Πόντου, ματαιώνοντας τη προσπάθεια των Αράβων να καταλάβουν την πόλη κατόπιν εξάντλησης των αμυνομένων. Αντίστοιχα οι Άραβες δεν κατάφεραν να αντιληφθούν το μέγεθος του εγχειρήματος, ούτε και τη δυνατότητα των αυτοκρατορικών δυνάμεων να αμυνθούν εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης. Η κατάλληλη προετοιμασία από μέρους των Βυζαντινών, η σύναψη συμμαχιών (Βούλγαροι), η εξοικείωση των αμυνομένων με τέτοιου είδους πολιορκίες τους έδωσε τελικά το πλεονέκτημα έναντι των Αράβων.

Σε μια πρόσφατη έρευνά του ο Jankowiak οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως η πρώτη αραβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να αναχθεί σε μια προγενέστερη περίοδο. Αναλύοντας τα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων και αντιπαραβάλλοντάς τα με τις λοιπές ανατολικές πηγές (χριστιανικές και αραβικές) μπόρεσε να απομονώσει τις δύο πηγές εκ των οποίων ο Θεοφάνης άντλησε. Τα κείμενα αυτά ταυτίστηκαν με τα μη σωζόμενα έργα των πατρικίου Τραϊανού και Θεοφίλου Εδέσσης. Από το πρώτο έργο ο βυζαντινός συγγραφέας άντλησε πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη της πολιορκίας καθώς και την χρονική της διάρκεια, ενώ η συμβολή του έργου του Θεοφίλου στο κείμενο του Θεοφάνη ήταν η ακριβής χρονολόγηση των τεκταινόμενων.

Κατά τον Jakowiak η απουσία σαφούς χρονολόγησης από το κείμενο του πατρικίου Τραϊανού δυσχέρανε το έργο του Θεοφάνη. Ο Βυζαντινός συγγραφέας αναγκάστηκε να καταχωρήσει τα γεγονότα που αναλύονταν στην παραπάνω πηγή, βάση της συνάφειάς τους με τα αντίστοιχα χρονολογημένα από τον Θεόφιλο. Παρά τις φιλόδοξες προσπάθειές του ο Θεοφάνης καταχώρησε την αφήγηση του Τραϊανού σε λάθος σημείο της εξιστόρησης του Θεοφίλου, γεγονός που αιτιολογεί τα προβλήματα που συχνά εντοπίζονται στην αφήγηση της *Χρονογραφίας*.

Εντούτοις αυτό δεν ήταν το μοναδικό πρόβλημα για τον Θεοφάνη. Η φύση του έργου του πατρικίου Τραϊανού, από το οποίο όπως αναφέρθηκε άντλησε ο συντάκτης της *Χρονογραφίας* την πληροφόρησή του για την εξέλιξη της πολιορκίας, καθιστά τις μαρτυρίες του αμφισβητήσιμες. Γράφοντας μετά το τέλος της πολιορκίας του 717-18 ο Τραϊανός προσπάθησε από μνήμης να ανασυνθέσει τα γεγονότα της μακρινής πρώτης αραβικής πολιορκίας. Επηρεασμένος από τα γεγονότα της

πρόσφατα αποτυχημένης επιχείρησης του Μασαλμά, ο συγγραφέας παρέθεσε μια διήγηση των γεγονότων εμπλουτισμένη με στοιχεία παρμένα από την εκστρατεία του 717-18. Την υπόθεση αυτή πιστοποιεί η αντιπαραβολή των δύο αραβικών πολιορκιών. Ως εκ τούτου, ελάχιστες μαρτυρίες από την αφήγησή του μπορούν να γίνουν δεκτές ως αληθείς (διαχείμαση Φαδαλά στην Κύζικο το 670 κ.α.).

Σύμφωνα με τον Jankowiak η συνειδητοποίηση αυτή οδηγεί στην διαφορετική ανάγνωση των γεγονότων της δεκαετίας του 670. Αντί της έναρξης της επίθεσης κατά της Κωνσταντινούπολης, η αφήγηση αναφέρεται στην εξέλιξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου και την σταδιακή ανατροπή της κατάστασης προς όφελος των δυνάμεων του Κωνσταντίνου Δ'. Η διαχείμαση του Φαδαλά στην Κύζικο (670-1) και οι επιδρομές των Σαρακηνών σε Λυκία, Κιλικία και Σμύρνη (672) καθιστούν σαφή την υπεροχή τους στην Μεσόγειο. Οι Βυζαντινοί σταδιακά άρχισαν να ανακάμπτουν. Με την επίθεση κατά της ναυτικής βάσης της Παράλου (673), οι αυτοκρατορικές δυνάμεις φάνηκαν ικανές να πλήξουν στρατηγικής σημασίας θέσεις. Η κατάσταση ωστόσο έγειρε υπέρ τους μετά την συνδυασμένη νίκη τους σε ξηρά και θάλασσα έναντι των στρατευμάτων του Sufyān b. 'Awf στην ευρύτερη περιοχή της Λυκίας (673/4). Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 670 οι Βυζαντινοί συνέχισαν να ανακτούν έδαφος, με τους Άραβες ανήμπορους να αντιδράσουν. Η χρησιμοποίηση από τον Κωνσταντίνο Δ' μιας επίλεκτης ομάδας στρατού, γνωστή στις πηγές ως Μαρδαΐτες, καθόρισε τις τύχες του πολέμου (677-8). Ο πατρίκιος Τραϊανός αναφέρει σε αυτό το σημείο μια συνθήκη μεταξύ Μωαβία και Κωνσταντίνου Δ'. Πιθανότατα η αναφορά αυτή οφείλετε σε σύγχυση με μια μεταγενέστερη συμφωνία που, κατά τον Θεόφιλο Εδέσσης, υπέγραψε ο Κωνσταντίνος με τον χαλίφη Άμπντ αλ-Μαλίκ και εν συνεχεία επεξέτεινε ο Ιουστινιανός Β'.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω η δράση τόσο των Βυζαντινών όσο και των Αράβων δεν αφήνει περιθώρια για μια επταετή (ή πενταετή) πολιορκία κατά την υπό εξέταση περίοδο. Υπήρξε επομένως εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης όπως διασώζουν οι πηγές και αν ναι τότε έλαβε χώρα;

Σημαντική ως προς αυτή την ερώτηση είναι η μαρτυρία των ανατολικών και αραβικών πηγών για μια εκστρατεία του Γιαζίντ γιού του Μωαβία κατά του Βυζαντίου. Η σημασία της επιχείρησης αυτής εξάιρεται από τους Άραβες λόγω της συμμετοχής μερικών εκ των ακολούθων του Προφήτη Μωάμεθ. Περισσότερες

πληροφορίες για την παραπάνω εκστρατεία διασώζονται σε δύο χρονικά προερχόμενα από την αραβοκρατούμενη Ισπανία (*Ισπανικό χρονικό του 741* και *Μοζαραβικό χρονικό του 754*). Σύμφωνα με τα παραπάνω κείμενα, τα οποία αντλούν κατά πάσα πιθανότητα από κάποιο αραβικό χρονικό της εποχής των Ομεϋαδών, ο χαλίφης Μωαβίας απέστειλε τον γιό του Γιαζίντ επικεφαλής πολυάριθμου στρατεύματος (100.000 άνδρες) κατά της Κωνσταντινούπολης. Παρά την αποτυχία της πολιορκίας ο επίδοξος διάδοχος του χαλίφη επιδόθηκε στην δήωση των περιχώρων της πρωτεύουσας και εκτεταμένων εδαφών της Μ. Ασίας προτού επιστρέψει μετά από ένα διάστημα δύο χρόνων στη Δαμασκό.

Η χρονολογία της παραπάνω εκστρατείας δεν μπορεί εντούτοις να εξαχθεί με ασφάλεια από τις παραπάνω πηγές. Ενδείξεις τοποθετούν την έναρξή της στην περίοδο είτε προ, είτε μετά την ανάρρηση του Κωνσταντίνου Δ΄ στον θρόνο. Σημαντική προς αυτή τη κατεύθυνση είναι η μαρτυρία του Χαρτοφύλακα Γεωργίου, ο οποίος στα πλαίσια των εργασιών της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου αναφέρθηκε στον αποκλεισμό της βυζαντινής πρωτεύουσας για ένα διάστημα δύο ετών, το οποίο συμπίπτει με την πατριαρχία του Θωμά (667-669). Σύμφωνα με τον παραπάνω εκκλησιαστικό αξιωματούχο ο πατριάρχης στάθηκε αδύνατο να αποστείλει συνοδική επιστολή στον πάπα εξαιτίας του αποκλεισμού της πόλης από τις δυνάμεις των Σαρακηνών. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει την αναφορά των ισπανικών χρονικών σχετικά με την διετή διάρκεια της εκστρατείας καθώς και την χρονολόγηση της περί την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ΄ στον θρόνο. Καταλήγοντας ο Jankowiak τάσσεται υπέρ ενός ναυτικού αποκλεισμού της πρωτεύουσας για ένα διάστημα δύο ετών (667-669) και για την κύρια επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης η οποία διήρκεσε περί το ένα έτος (668).

Η πολιορκία αυτή, η λύση της οποίας δεν ήταν αποτέλεσμα νίκης των Βυζαντινών παρά συνθηκολόγησης του αυτοκράτορα, αιτιολογεί την έντονη αραβική κινητικότητα που παρατηρήθηκε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 670 με τη διαχείριση στόλου στην Κύζικο. Ακόμα και η αναφορά στην επταετή διάρκεια της αραβικής επίθεσης μπορεί να δικαιολογηθεί βάση της συνεχούς απειλής που αποτέλεσαν για την αυτοκρατορία οι δυνάμεις του χαλιφάτου από το 667 έως και το 673/4, οπότε τα στρατεύματα του Βυζαντίου έλαβαν την πρωτοβουλία των κινήσεων. Ως εκ τούτου η κλασσική άποψη περί μιας επτάχρονης πολιορκίας εντός της

δεκαετίας του 670 οφείλει αναθεώρησης, καθώς βάση της μελέτης των πηγών έδαφος κερδίζει η προτεινόμενη από τον Jankowiak τοποθέτησή της στα 668.

Παρά την ήττα των Αράβων και την σημαντική βελτίωση της θέσης του Βυζαντίου το χαλιφάτο δεν άργησε πολύ να ανακάμψει. Μετά την λήξη του δεύτερου εμφυλίου πολέμου (680-692) και την νίκη των Σαρακηνών έναντι των δυνάμεων του Ιουστινιανού Β΄, οι επιδρομές σε βάρος των αυτοκρατορικών εδαφών στη Μ. Ασία ανανεώθηκαν. Η πολιτική κρίση που ενισχύθηκε λόγω της συχνής εναλλαγής των ηγεμόνων στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης (695-717) επιδείνωσε την κατάσταση. Η εξέλιξη αυτή ώθησε τους Αγαρηνούς υπό τον χαλίφη Σουλαϊμάν Άμντ αλ-Μαλίκ να σχεδιάσουν μια ακόμα επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης.

Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της εκστρατείας του Μασαλμά (αδερφού του χαλίφη) διαδραμάτισε ο Λέοντας, στρατηγός των Ανατολικών και μετέπειτα ηγεμόνας του Βυζαντίου. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στην ευστροφία του, όταν υποσχόμενος υποταγή στον Μασαλμά κατόρθωσε να τον χρησιμοποιήσει ώστε να αναδειχθεί αυτοκράτορας.

Η επίθεση των στρατευμάτων υπό τον Μασαλμά διαπεραιώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του Καλοκαιριού του 717. Σύντομα προχώρησαν στον ταυτόχρονο αποκλεισμό της πόλης από ξηρά και θάλασσα. Εντούτοις η κατάλληλη προετοιμασία των αμυνομένων και η καθοριστική συμβολή των Βουλγάρων στην προάσπιση της Βασιλεύουσας, μετά από σχετικό αίτημα του Λέοντα Γ΄, έγειραν την πλάστιγγα προς όφελος των αμυνομένων. Οι Άραβες ηττημένοι από τους αντιπάλους τους, εξαθλιωμένοι λόγω του σφοδρού χειμώνα του 717-18 και την έλλειψη προμηθειών αναγκάστηκαν να λύσουν την πολιορκία. Σύμφωνα με τις πηγές τέτοιο ήταν το μέγεθος της συντριβής τους, ώστε μονάχα 5 πλοία κατόρθωσαν να επιστρέψουν στη Συρία.

Η αξιοπιστία των αναφορών σχετικά με την εξέλιξη της δεύτερης αυτής πολιορκίας, καθιστά την ανάλυσή της λιγότερο προβληματική. Μοναδικό σημείο το οποίο χωρά διερεύνησης είναι τα αίτια υπό τα οποία οι Βούλγαροι ήρθαν σε βοήθεια του Λέοντα Γ΄. Η ενδελεχής μελέτη του γεγονότος αυτού και οι ικανοποιητικές θέσεις που εξέφρασε επί του θέματος ο Γιαννόπουλος, καθιστούν την περαιτέρω ανάλυση του ζητήματος δευτερεύουσας σημασίας.

Η λύση της πολιορκίας το 718 έδωσε τη δυνατότητα στον αυτοκράτορα να στραφεί κατά των αντιπάλων του στο εσωτερικό του κράτους, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο τη θέση του. Παρά την ήττα τους οι Σαρακηνοί συνέχισαν να αποτελούν κίνδυνο για τη αυτοκρατορία, ωστόσο η Κωνσταντινούπολη δεν αποτέλεσε πλέον στόχο των επιχειρήσεών τους. Με την νίκη του το 740 στο Ακροϊνό ο Λέοντας Γ΄ κατέστησε τους Άραβες ακίνδυνους. Έκτοτε ο πόλεμος μεταξύ των δύο πλευρών έλαβε τοπικό χαρακτήρα, με το κέντρο των επιχειρήσεων να μετατίθεται στις παραμεθόριες περιοχές του κράτους.

Κατ' αυτό τον τρόπο δόθηκε τέλος στις επιδιώξεις των Αράβων για την οριστική κατάλυση της αυτοκρατορίας. Η δεύτερη συνεχόμενη αποτυχία τους να αλώσουν την αυτοκρατορική πρωτεύουσα κατέστησε σαφή την αδυναμία τους να φέρουν σε πέρας ένα τέτοιο εγχείρημα. Η νίκη των βυζαντινών στρατευμάτων στο Ακροϊνό το 740 αδρανοποίησε τους Σαρακηνούς, οι οποίοι μετά την μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους τους στη Βαγδάτη με την άνοδο των Αββασιδών (750) σταμάτησαν να αποτελούν κίνδυνο για την αυτοκρατορία.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Acta conciliorum oecumenicorum. Series secund, έκδ. R. RIEDINGER, Βερολίνο 1984.

Continuatio Byzantia Arabica, έκδ. J. GIL, *Corpus scriptorum Muzarabicorum*, τ. 1, Μαδρίτη 1973, σελ. 7–14.

Continuatio Hispana, έκδ. J. GIL, *Corpus scriptorum Muzarabicorum*, τ. 1, Μαδρίτη 1973, σελ. 15–54.

Κατάλογοι πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Έκδ. F. FISCHER, *De patriarcharum Constantinopolitanorum catalogis et de chronologia octo primorum patriarcharum*, Λειψία 1884.

Λέοντας Γραμματικός, BEKKER (εκδ.), *Leo Grammaticus Chronographia et Eustathius De Capta Thessalonica*, CSHP, Βόννη 1842.

Liber pontificalis. 1, texte, introd. et commentaire par L. Duchesne, έκδ. L. DUCHESNE, Παρίσι 1955.

Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, έκδ. J. B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, 2010 (ανατ.).

Πατριάρχης Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, έκδ. C. MANGO, *Nikephoros, Patriarch of Constantinople: Short History*, CFHB 13, Ουάσινγκτον 1990.

Σούδα, A. ADLER (επ.), *Suidae Lexicon*, 5 vols, Λειψία 1928-38.

Al-Tabari, *Ta'rikh al-rusul wa 'l-muluk*, στο *The History of Al-Tabari: An Annotated Translation*, M. G. MORONY (μετφ.), τ.18, Νέα Υόρκη 1987

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de BOOR, *Theophanes Chronographia*, 2 τ., Hildesheim 1963.

Βοηθήματα

D. AFINOGENOV, «The source of Theophanes' *Chronography* and Nikephoros' *Breviarium* for the years 685–717», *Hristianskij Vostok n.s.* 4, 2002, σελ. 11–22.

Marie France AUZEPY, «State of emergency (700-850)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 251-291.

D. BEIHAMMER, *Nachrichten zum byzantinischen Urkundenwesen in arabischen Quellen (565-811)*, Βόννη 2000.

E. W. BROOKS, «On the lists of the patriarchs of Constantinople from 638 to 715», *BZ* 6.1, σελ. 33-54.

E. W. BROOKS, «The Arabs in Asia Minor (641-750)», *The Journal of Hellenic Studies* 18, 1898, σελ. 182-208.

E. W. BROOKS, «The Campaign of 716-718, from Arabic Sources», *The Journal of Hellenic Studies* 19, 1899, σελ. 19-31.

E. W. BROOKS, «The relations between the Empire and Egypt from a new Arabic source», *BZ* 22, 1913, σελ. 381–91.

E. W. BROOKS, «The Sicilian expedition of Constantine IV», *BZ* 17.2, σελ. 455-459.

M. CANARD, 'Les expeditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la legende', *Journal Asiatique* 208, 1926, σελ. 61-121.

B. CECOTA, «Islam, the Arabs and Umayyad rulers according to Theophanes the Confessors's *Chronography*» στο *Studia Ceranea* 2, 2012, σελ. 97-111, σελ. 103-104.

V. CHRISTIDES, «The Second Arab Siege of Constantinople (717-718?): Logistics and Naval Power» στο *Bibel, Byzanz und Christlicher Orient: Festschrift für Stephen Gerö zum 65.*, D. BUMAZHNOV, E. GRYPEOU, T.B. SAILORS, A. TOEFEL, LEUVEN–PARIS–WALPOLE 2011, σελ. 511-533.

L. CONRAD, «The Conquest of Arwad: A Source-Critical Study in the Historiography of the Early Medieval Near East», στο A. CAMERON – L. CONRAD – G. KING, *Byzantine and Islamic Near East* 1, Princeton 1992, σελ. 317-401.

G. T. DENNIS, «Defenders of the Christian people: holy war in Byzantium» στο A. E. LAIOU – R. P. MOTTAHEDEH, (επ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ουάσινγκτον 2001, σελ. 31-39.

T. W. GREENWOOD, «Armenian neighbours (600-1045)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 333-364.

Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες τι 717-718», στο *Βυζαντινοί και Άραβες: Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (επ.) Αθήνα 2016, σελ. 163-176.

Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Άραβες προ των πυλών της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίνου Δ': Μία ή δύο πολιορκίες;», Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (επ.) στο *Βυζαντινοί και Άραβες: Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 2016, σελ. 105-116.

Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι αραβικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης», στο *Βυζαντινοί και Άραβες: Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (επ.) Αθήνα 2016, σελ. 89-104.

H. A. R. GIBB, «Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate», στο *Dumbarton Oaks Papers*, τ.12, 1998, σελ. 219-233.

Martha GRIGORIOU-IOANNIDOU, «Monoxyla, Slavs, Bulgars, and the coup Organised by Artemios-Anastasios II (719)», *Balkan Studies* 39/2, σελ. 181-195.

R. GUILLAND, «L'Expedition de Maslama contre Constantinople (717-718)», *Etudes byzantines*, Παρίσι 1959, σελ. 109-133.

J. F. HALDON, *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture*, 1997.

J. HALDON, «Military service, military land and the status of soldiers: current problem and interpretations», *Dumbarton Oaks Papers* 47, 1993, σελ. 1-67, 1-47.

Judith HERRIN, *The Formation of Christendom*, Princeton 1987.

J. HOWARD-JOHNSTON, «The Mardaites», στο T. GOODWIN (επ.), *Arab-Byzantine coins and history: papers presented at the 13th seventh century Syrian numismatic round table held at Corpus Christi College, Oxford on 10th and 11th September 2011*, Λονδίνο 2012, σελ. 27-38.

J. HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a world crisis: historians and histories of the Middle East in the seventh century*, Οξφόρδη 2010.

R. G. HOYLAND, *Seeing Islam as others saw it: a survey and evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian writings on early Islam*, Studies in late antiquity and early Islam 13, Princeton 1997.

R.G. HOYLAND, *The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Οξφόρδη, 2015.

R. G. HOYLAND, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the circulation of historical knowledge in antiquity an early Islam*, Translated texts for Historians, Λίβερπουλ 2013.

M. JANKOWIAK, «The first Arab siege of Constantinople», στο C. ZUCKERMAN, (επ.), *Constructing the Seveth Century, Travaux et Memoires 17*, Παρίσι 2013, σελ. 237-320.

W. E. KAEGLI, *Byzantium in the early Islamic conquests*, Νέα Υόρκη 1992.

W. E. KAEGLI, *Byzantine military unrest 471-843*», Άμστερνταμ 1981.

W. E. KAEGLI, «Confronting Islam: emperors versus caliphs (641-c.850)», στο J. SHEPARD, *The Cambrigde History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη, 2008, σελ. 365-394.

W. E. KAEGLI, «Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest», *Church history* 38/2, 1969, σελ. 139-149.

W. E. KAEGLI, «The first Arab expedition against Amorium», (ανάτ.), στο W.E. KAEGLI, (έπ.- έκδ.), *Army, society and Religion in Byzantium*, Λονδίνο 1977, αρ. 14.

A. ΚΑΡΙΤΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ.Β', Αθήνα 2002.

H. KENNEDY, «Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from Islamic conquests to the mid eleventh century», στο J. SHEPARD – S. FRANKLIN, (επ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth spring symposium of Byzantine studie*, 1992, σελ. 133-144.

Nancy KHALEK, «Dreams of Hagia Sophia: The Muslim Siege of Constantinople in 674 CE, Abū Ayyūb al-Ansari, and The Mediaeval Islamic Imagination», *The Islamic Scholarly Tradition*, 2011, σελ. 131-146.

Αθηνά ΚΟΛΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»: Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991.

H. KENNEDY, *The great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live in*, Βοστώνη 2007.

R. J. LILIE, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*, Μόναχο 1976.

Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, «Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων “σκοτεινών αιώνων”», *Σύμμεικτα* 6, 1985, σελ. 139-222.

A. LOUTH, «Byzantium transforming (600–700)», στο J. SHEPARD, *The Cambrigde History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 221-248, 21-24.

A. LOUTH, «Justinian and his legacy (500–600)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008.

C. MANGO, *Le D'veloppement urbain de Constantinople (IVe–VIIe si`ecles)*, Παρίσι 1990.

C. MANGO – R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, Οξφόρδη 1997.

G. OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. 2, ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (μτφ.), Αθήνα 2014.

S. O'SULLIVAN, «Sebeos' account of an Arab attack on Constantinople», *Byzantine and Modern Greek Studies* 28, 2004, σελ. 67-88.

A. PALMER, *The seventh century in the West-Syrian chronicles*, Translated texts for historians 15, Λίβερπουλ 1993.

A. ROLAND, «Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defence of Byzantium, 678-1204», *Technology and Culture* 33/4, Οκτώβριος 1992, σελ.655-679.

P. SARRIS, *Empires of faith: the fall of Rome to the rise of Islam, 500–700*, Οξφόρδη 2011.

P. STEPHENSON, «Imperial Christianity and the sacred war in Byzantium», στο WELLMAN, (επ.), *Belief and bloodshed. Religion and violence across time and tradition*, 2007, σελ. 81-93.

A. N. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το Βυζάντιο στον Ζ' Αιώνα: Κωνσταντίνος Δ' 668-687*, τ. 5, Αθήνα 1974.

A. N. STRATOS, «Siege ou blocus de Constantinople sous Constantin IV», *JOBG* 33, 1983, σελ. 89–107.

G. V. SUMNER, «Philippicus, Anastasius II and Theodosius III», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 17/3, 1976, σελ. 287-294.

W. TREADGOLD, «Trajan the Patrician, Nicephorus, and Theophanes», στο *Bibel, Byzanz und Christlicher Orient: Festschrift für Stephen Gerö zum 65*, D. BUMAZHNOV, E. GRYPEOU, T.B. SAILORS, A. TOEFEL, LEUVEN–PARIS–WALPOLE 2011, σελ. 589-621.

M. WHITTOW, «The middle Byzantine economy (600–1204)», στο J. SHEPARD, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire: c. 500-1492*, Νέα Υόρκη 2008, σελ. 465-492.

F. WINKELMANN, «Die Quellen zur Erforschung des monenergetisch-monotheletischen Streites», *Klio* 69, 1987, σελ. 515-59.